

[0884] De dea fan *ea* en *nea*¹

Bouke Slofstra

Summary

Around 1700 in written Frisian the native words meaning ‘ever’ and ‘never’ (ea and nea) were substituted by Dutch ooit and nooit. Though this is not a unique phenomenon, as by that time some more Dutch function words had been borrowed already, it is undoubtedly surprising that these words were replaced in such a short period and so irreversibly. In a recent article, Hoekstra, Slofstra & Versloot (to appear) present an analysis of this sudden change. The present article, which is descriptive rather than analytical, discusses the overall development of the lexical field of temporal adverbs in Frisian from the middle ages until the eighteenth century. The constituent words within this field were distinguishable by two semantic features dubbed ‘temporal aspect’ (basically: past versus non-past) and ‘quantification’ (e.g. NP items vs FC and universal-like items). Gradually, the quantitative distinction gained importance, whereas the aspectual distinction was driven to the background. In essence, this very same historical development is common to all West-Germanic languages (Frisian, Dutch and German), although the results differ somewhat from language to language.

Hoekstra, Slofstra & Versloot (forthcoming) offer an account of the shift from (n)ea to (n)ooit within this overall historical development, focusing on the quantitative dimension, which is most relevant to the account offered. In the current article I cover both sides of the historical development in Frisian, thereby stressing its internal coherence. The importance of knowledge of this historical background is illustrated using examples of unclear sentences from seventeenth century Frisian.

¹. Dit artikel is ta stân kommen tanksij in lange en yntinsive gearwurking mei Eric Hoekstra. Foar in eardere dielstúdzje fan beide auteurs oer dit ûnderwerp, sjoch de literatuerlist. Lêzingen oer dit ûnderwerp (en diel-ûnderwerpen) binne yn Utert (TIN-dei 17-02-2009), Nijmegen (ICHL, 15-10-2009), en Ljouwert (Dei fan ‘e Fryske Taalkunde, 23-10-2009) holden. Tank foar de reäksjes en suggestjes fan de taharkers. It materiaal foar dit artikel komt foar in grut part út de Taaldatabank (TDB) fan ‘e Fryske Akademy wei. In grutte datasamling oer de ûntjouwing fan de temporele bywurden yn it Frysk en besibbe talen is by de auteur fan dit stik te rieplachtsjen. Dit artikel is as in oanfolling op Hoekstra, Slofstra en Versloot (te ferskinen) te beskôgjen.

0 Ynlieding

Yn de Taaldatabank (TDB) fan de Fryske Akademy is te sjen dat de wurden *ea* en *nea* yn 'e twadde helte fan 'e santjinde ieu, om it jier 1700 hinne, suver ynienen út it Frysk ferdwûnen. Gysbert Japiks wie sa'n bytsje de lêste skriuwer dy't *ea* en *nea* skreau. Yn 'e selde perioade wurde de Hollânske lienwurden *oait* en *noait* mei gauwens yn it Frysk opnommen en hiel frekwint brûkt.² It oarspronklike wurdpear *ea* en *nea* waard pas yn 'e njoggentjinde ieu wer nij libben ynblaasd troch Joast Halbertsma en oaren (sjoch seksje 6.2).

In yllustraasje fan dy niisneamde flugge oergong fan *ea* en *nea* nei *oait* en *noait* om 1700 hinne is te sjen yn 'e sinnen (1a-f). Yn 'e achttjinde ieu wurdt *ea* noch mar twa kear attestearre (yn 1702 en 1720) en *nea* ien kear (yn 1718, sin (1c)). De konkurrinten *oait* en *noait* komme yn 'e TDB hast fuortdaliks nei Gysbert Japiks (1603-1666) op, te begjinnen yn 1672. Sjoch sinnen (1d-f).

- (1) (a) Ho schoe Goads treast d' oprjuechte' æ misse? (GJ, Psalm 112, 1666)
- (b) Sijn greate namme nea in uwz gehuwgnis steart. (M. Lasis, *Ney it trognoseljen fen Gysbert Jâpix Friesche Rymlerye*. 1668)
- (c) Kolpæegs konst is næ to stioon / En sijn dæi næt oon de joon. (Waatse Gribberts, *Frieske boere-almanach*, 1718)
- (d) Jn 't noyt verbarnde Minnevier. ("D. Dambrosius Magirus", Almanak, 1672)
- (e) (...) nooyt for dezen ijn druwk west. (Gabbema, 1681, by de útjefte fan Gysbert syn wurk)
- (f) Wa heard oyt fen sijn dagin / Dy Fransman wier bedraegin. (Anonym, *Plat Friesk Sjongsema Sang*, 1702).

It feit dat *ea* en *nea* krekt op dat stuit weiwaarden, en benammen ek sa fluch, is apart. Ferlykbere bywurden en omnamwurden, lykas *immen*, *eat* en

². Tamminga (1963) hie it iermoderne foarkommen fan *oait* en *noait* al sjoen, benammen by Althuysen (om 1750 hinne); dy wurden *oait* en *noait* waarden mooglik fia it Stedsk út it Hollânsk ûntliend, want se steane yn 'e (wierskynlike Stedske) wurdlist fan Kiliaen fan 1599 (TDB).

earne, waarden ommers net of kwalik ferhollânske yn dy snuorje.³ De funksjewurden dy't *wol* út it Hollânsk oernommen waarden (bygelyks *noch* yn-stee fan *jit*) kamen yn it generaal fuortendaliks oan it begjin fan it iermoderne tiidrek⁴ op, dat wol sizze: om 1600 hinne. Boppedat – en dat is wichtiger – wiene dy ûntljeningen net by steat om it oarspronklike Fryske wurd út it stee te wrotten, mar bleaunen se lange tiid njonken dy âldere Fryske wjergaders bestean.⁵

Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen) pleatse it opkommen fan *oait* en *noait* en it ferdwinen fan *ea* en *nea* yn in grutter taalhistoarysk ramt en biede in ferklearring foar de feiten om 1700 hinne. It komt derop del dat de lienwurden *oait* en *noait* yn 'e mande mei *altyd* in gaadlik rychje fan temporele bywurden foarmen dat op dat momint yn 'e skiednis tige wolkom wie. It feit dat dy trije wurden boppedat in einichst [t]-lûd hiene makke dat rychje moai as soks werkenber.

Ik sil yn dit artikel net folle oer dy ferklearring sels sizze, mar krektoarsom de oerkoepeljende histoaryske ûntjouwing fan it wurd fjild fan *ea* en *nea* in sintraal plak jaan. Oarspronklik hie it Frysk in oar wurd fjild, dat net suver temporeel wie. It bestie út de wurden *ea*, *nea*, *jimmer* en *nimmer*. Yn dat wurd fjild waarden de taken op in âldmoadrige wize ferparte (rûchwei: foartidich *ea* en *nea* tsjinoer net-foartidich *jimmer* en *nimmer*). Boppedat koene wjergaders fan *jimmer* en *ea* yn saneamde 'free choice'-sinnen brûkt wurde, ferlykber mei it moderne Ingelske *ever* yn *whoever* (sjoch paragraaf 4). Dat âlde wurd fjild en dy âlde taakferdieling rekken op in stuit yn it neigean. Stadichoan kaam der in wurd fjild fan suver temporele bywurden op, wêrby't

³. De TDB lit sjen dat guon Hollânske ynslûpsels yn dy tiid hast fuortendaliks wer ferdwûnen, lykas *eats* ('eat') by Gysbert Japiks (17de ieu) en *sich* ('him/har') by Durk Lenige (18de ieu).

⁴. Oer de periodisearring it folgjende. Ik meitsje ûnderskie tusken "midsieusk Frysk" (ca 1300 – ca 1550) en "iermodern Frysk" (ca 1550 – ca 1800). Binnen it "iermoderne Frysk" wurdt hjir in ûnderskie makke tusken it "17de-ieusk Frysk" (de tiid fan *ea* en *nea*) en it "18de-ieusk Frysk" (de tiid fan *oait* en *noait*).

⁵. Foarbylden fan iermoderne funksjewurden mei in Fryske (lofts) en in Hollânske foarm binne bygelyks:

jit	1675-1828	noch (byw.)	1599-1828
aef	1666-1726	of	1609-1800
hja	1551-1800	sy	1618-1796
me (= men)	1542-1785	men	(1542-1798)
het (= wat)	1602-1796	wat	1599-1800

boppedat de dûbele betsjuttingen fan *ea* en *jimmer* ferdwûnen. Sadwaande ûntstie in nije taakferdieling op grûn fan kwantifikaasje fan mominten (dus: ‘op (ek mar) ien ien momint’⁶, ‘op gjin momint’ en ‘op alle mominten’). De lêste faze fan dy ûntjouwing wie it heal-Hollânske rychje *oait*, *noait*, *altyd*, mei krekt dy niisneamde betsjuttingen. Dat wurdt yn Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen) sjen litten. Krekt sa’n ûntjouwing as yn it Frysk wie yn haadsaak ek yn it Dútsk en it Hollânsk te sjen, mar dy talen hiene dêrby gjin lienwurden fanneden.

Dit artikel is sjesa opboud. Yn paragraaf 1 wurdt útlein dat de organisaasje fan it wurdfjild fan ‘e temporele bywurden yn ‘e Westgermaanske talen yn ‘e rin fan ‘e tiid ferskood is: yn it oanbegjin wie it ‘aspektuële’ ûnderskied liedend, mar letter kaam it ‘kwantifikasjonele’ ûnderskied mear foarop te stean. Yn ‘e paragrafen 2 en 3 wurdt sjen litten dat it Frysk krekt sa’n ûntjouwing meimakke hat. De delgong fan de âlde ‘aspektuële’ organisaasje wurdt sekuer yn kaart brocht. Yn paragraaf 4 wurdt de oare kant fan ‘e taalhistoaryske ferskowing neier besjoen. By it opkommen fan in mear ‘kwantifikasjonele’ organisaasje krige *ea* hieltyd mear de eksklusive betsjutting fan ‘op (ek mar) ien momint’; foar de oare betsjuttingen kamen alternative útdrukkingen op. Yn paragraaf 5 komme oare relevante saken oan ‘e oarder, lykas negative polariteit en it foarkommen fan ferlykbere útdrukkingen yn it Frysk en it Hollânsk. Yn paragraaf 6 wurdt it hjoeddeiske *ea en nea* besprutsen en oantoand dat dy wurden gjin streekrjochte fuortsettingen binne fan it 17de-ieuske *ea en nea*. Paragraaf 7 is in gearfetting mei konklúzjes.

1. *It taalhistoaryske ramt yn ‘e Westgermaanske talen: de delgong fan it ‘aspektuële’ wurdfjild*

Ut ‘e histoarysk-taalkundige literatuer⁷ oer it Heech- en it Leechdútsk kinne wy leare dat de temporele bywurden *je*, *nie*, *immer(-mehr)*⁸ en *nimmer*

⁶ In gaadlike oersetting soe wêze: ‘op ien(n)ich momint’ (sjoch WFT sv *ienich* 5), mar dat gebrûk fan *ien(n)ich* wurdt hjoeddedei net (mear) algemien as grammatikaal Frysk besjoen. Yn seksje 5.1 komt it negatyf-polêre karakter fan *ea* op it aljemint.

⁷ Grimm, MHDW, Leuschner (1996) foar it Heechdútsk; Mähl (2004) en MNDW foar it Leechdútsk; MNW, WNT, VMNW, Van der Horst (2008) foar it Nederlânsk.

⁸ Oer de foarm (*j*)*immer/nimmer* en harren wjergaders yn it Nederlânsk en Dútsk, sjoch seksje 5.4 hjirûnder.

US WURK LX (2011), p . 5

(-mehr) in lyts wurdfjild foarmje. Itselde jildt foar *ooit*⁹, *nooit*, *emmer(-meer)* en *nemmer(-meer)* yn it Nederlânsk. Yn beide gefallen is it om in wurdfjild te rêden dat yn 'e oarspronklike, midsieuske sitewaasje basearre wie op in ûnderskied op grûn fan tiidsaspekt (*je* en *nie* tsjinoer *immer* en *nimmer* yn it Dútsk). Jo soene dat ûnderskied yn tiidsaspekt yn earsten en rûchwei beskriuwe kinne as 'foartidich' (*je* en *nie*) tsjinoer 'neitidich' (*immer* en *nimmer*).¹⁰ Yn 'e midsieuwen soe in sprekker bygelyks úthâlde kinne dat er *nie* (of: *nooit*) wat fan in oar stellen hat en dat er dat ek *nimmer* (of: *nemmer*) dwaan sil. De sinnen (2a-b)) jouwe foarbylden út it Middelnederlânsk.

- (2) (a) Hine was noyt eer so blide / als hi was op dien tide.
(*Ferguut*, ca 1250, r. 1703; sitaat yn Van der Horst (2008: 480))
Hy hie net earder sa bliid west as dat er op dat stuit wie
- (b) Van u en scedic nemmermere. (*Ferguut*, ca 1250, r. 1012)
Fan jo sil ik nea skiede

Oan 'e oare kant makken dy midsieuske sprekkers net sa'n dúdlik ûnderskie op it mêd fan kwantifikaasje (Leuschner (1996:472ff)), alteast net by de wurden *je* en *immer*. It Dútske *je* en it Nederlânske *ooit* koene de negatyf-polêre¹¹ betsjutting ha fan 'op (ek mar) ien momint', mar ek de universele wearde fan 'altyd'; foar it 'net-foartidige' *immer* gou yn beide talen yn haadsaak itselde. Sinnen (6a-b) jouwe foarbylden út it Middelnederlânsk:

- (3) (a) Op den clærsten dach die noch oit man gesach. (Maerlandt, ca 1275)
Op 'e meast romrofte dei dy't ea ien sjoen hie
- (b) Oit waren die Siten vri. (Maerlant, Alexanders Geesten, ca 1250)

⁹. It Nederlânsk fan 'e midsieuwen hie ek *ie* en *nie*, as synonimen fan *ooit* en *nooit*; sjoch dêroer seksje 5.3 hjirûnder.

¹⁰. Der liket ek in oar ferskil te wêzen, sa't de wurdboeken oanjouwe. *Jimmer* en *nimmer* (en wjergaders yn oare talen) ha gauris te krijen mei hanlingen dy't werhelle wurde kinne (dus: dynamyske predikaten); *ea* en *nea* (en wjergaders) ha gauris mei tastannen te krijen (dus: statieve predikaten). Sjoch seksje 5.4.

¹¹. Dy net-universele betsjutting fan *je* en *immer* is sawol yndefinint as negatyf-polêr, dus: 'op it iene of oare momint' (Hollânsk: 'op enig moment') of 'op ek mar ien momint'. Oer it begryp 'negatyf-polêr', sjoch seksje 5.1 hjirûnder.

De Skythen hiene altyd frij west

Yn ‘e rin fan ‘e tiid is dat ‘aspektuële’ ûnderskied wat op ‘e eftergrûn rekke, wylst it ‘kwantifikasjonele’ ûnderskied hieltyd wichtiger waard. Sadwaande hat it moderne Dútske wurd *immer* almeast de universele wearde fan ‘altyd’ krigen en it wurd *je* de negatyf-polêre wearde fan ‘op (ek mar) ien momint’. It Hollânsk hat yn haadsaak deselde ûntjouwing meimakke as it Dútsk: *ooit* hat deselde negatyf-polêre wearde krigen as it Dútske *je*, mar de neutrale Hollânske útdrukking mei de universele wearde is tsjintwurdich *altijd*, mei *immer* as ‘poëtyske’ fariant. Dat betsjut dat *ooit* en *nooit* (Dútsk: *je*, *nie*) yn ‘e iermoderne tiid de rol krigen ha fan in aspektueel-neutraal ‘op (ek mar) ien momint’ (‘umquam’) en ‘op gjin momint’ (‘numquam’).

- (4) Oersjoch fan de ûntjouwing fan it wurdfjild (Dútsk en Nederlânsk)

Dútsk	Nederlânsk	kwantif. (1)	kwantif. (2)	Aspektueel
<i>Je</i>	<i>ooit (ie)</i>	neg.polêr	universeel	foartidich
<i>nie</i>	<i>nooit (nie)</i>	negatyf		foartidich
<i>immer</i>	<i>emmer</i>	neg.polêr	universeel	neitidich
<i>nimmer</i>	<i>nemmer</i>	negatyf (letter wat ûngebrûkliker)		neitidich

De gearsette útdrukking *altijd* (út *alle tijd*) hat oars in wichtige rol spile yn de taalferoaring. *Altijd* wie in nijfoarming út de lette midsieuwen, om 1400 hinne. It kaam sawol yn it Hollânsk as yn it Heech- en Leechdútsk foar, mar it is yn it Heechdútsk yn it neigean rekke. It grutte foardiel fan dit *altijd* wie dat it sawol foar de takomst as foar it ferline brûkt wurde koe (dus: “dit hat *altijd* sa west en it sil *altijd* sa bliuwe”). Sadwaande koe de yntroduksje fan dit *altijd*, efternei besjoen, in earste skuor meitsje yn de muorre fan it âlde ‘aspektuële’ wurdfjild (Leuschner (1996:479)).

It leit yn ‘e reden dat it Frysk yn grutte halen deselde ûntjouwing meimakke hat as de oare talen. Dat blykt ek sa te wêzen. De delgong fan it âlde aspektuële wurdfjild yn it Frysk sil yn ‘e paragrafen 2 en 3 beskreaun wurde. De oare kant fan deselde ûntjouwing (it opkommen fan it kwantifikasjonele wurdfjild) sil yn paragraaf 4 op it aljemint komme. Yn dy paragraaf sil ûnder oaren it ‘free choice’-gebrûk fan it santjinde-ieuske *ea* oan ‘e oarder komme.

2. *De delgong fan it aspektuële wurdfjild yn it Frysk*

Yn dizze paragraaf sil útlein wurde dat it ferdwinen fan *ea* en *nea* net los te sjen is fan de delgong fan it âlde ‘aspektuële’ systeem mei *ea/nea* en *jimmer/nimmer*. (By einbeslút krije *oait*, *noait* en *altyd* ommers de rollen dy’t earder troch dy fjouwer wurden spile waarden.)

De delgong fan *ea* en *nea* (mar ek fan *jimmer* en *nimmer*) yn it iermoderne tiidrek is goed te sjen yn it neifolgjende skema (5). De lêzer moat dêrby goed yn ‘e rekken hawwe dat der yn ‘e achttjinde ieu folle mear Frysk skreaun waard as yn ‘e santjinde, wat makket dat de absolute sifers net te ferlykjen binne. (Oer it wurk fan dy santjinde ieu moat fierders noch sein wurde dat mear as de helte fan Gysbert Japiks syn hân kaam. En dat, hoewol’t it samle wurk fan de frijwat skriuwtalige Gysbert Japiks pas nei syn dea yn 1666 útjûn waard (dus yn it fekke “1650-1699” yn dit skema), guon stikken feitliken al foar 1650 skreaun wiene.)

(5) Oersjoch fan de de delgong fan *ea* en *nea* (boarne: TDB)

perioade	<i>ea</i>	<i>nea</i>	<i>oait</i>	<i>noait</i>	<i>jimmer</i>	<i>nimmer</i>	totaal
1550-1599	0	0	0	0	2	2	4
1600-1649	0	5	0	0	2	10	17
1650-1699	34	37	0	2	0	7	80
1700-1749	2	1	26	65	0	7	101
1750-1800	0	0	140	285	8	3	436
totaal	36	43	166	352	12	29	638

De relatyf besjoen tige flugge delgong fan *ea* en *nea* en benammen it hookstroomse opkommen fan *oait* en *noait* om 1700 hinne binne hiel opfallend yn it skema. It spegelbyld dêrfan, te witten de stadige delgong fan *jimmer* en *nimmer*, is minder goed te sjen; dy wie yn werklikheid noch slimmer as dat it yn it skema liket. *Jimmer* liket yn it skema sels wat op te libjen nei 1750. Mar it achttjinde-ieske *jimmer* wie oars net mear as in poëtysk synonym fan it folle frekwintere *altyd* (of *stees-oan*). It koe dus gjin konkurrint útmeitsje fan *oait*, dat om 1700 opkommen wie. It achttjinde-ieske *nimmer*

wie, op ferlykbere wize, net folle mear as in poëtysk synonym fan it folle frekwintere *noait*, sa't we sjen sille.

De santjinde ieu wie (foar ús ûnderwerp) in krusiale oergongsfaze yn in gruttere taalhistoaryske ûntjouwing. Dêrom wurdt yn 'e seksjes 2.1 en 2.2 hjirûnder beskreaun hoe't it lân derhinne lei yn 'e tiid krekt foar en krekt nei de santjinde ieu, te witten yn it midsieuske Frysk (seksje 2.1) en yn 'e achttjinde ieu (seksje 2.2). We sille sjen dat der foar de 17de ieu in tradisjoneel 'aspektueel' wurdfjild bestie, en nei de 17de ieu in nij, net-aspektueel wurdfjild, dat der as in hiel krekte kopy fan it Hollânske wurdfjild útseach. Sadowaande wurdt dúdlik dat der in grutte dynamyk yn 'e santjinde ieu west ha moat. Nei dat oersjoch sil de santjinde ieu sels oan 'e oarder komme, mei ynbegryp fan dy krektneamde dynamyk (yn paragraaf 3).

2.1. *Midsieusk Frysk*

De begjinsitewaasje fan it Frysk liket in soad op dy fan it Nederlânsk en it Heech- en Leechdútsk. Der bestiet in wurdfjild *â*, *nâ*, *âmm* en *nâmm* (mei foarmfarianten), en it aspektuële ûnderskied (rûchwei: 'foartidich' tsjinoer 'neitidich') is yn it earstoan wichtiger as it kwantifikasjonele ûnderskied (tusken de negatyf-polêre ynterpretaasje en de universele ynterpretaasje). Dat is goed te sjen by it foartidige *â*, de streekrochte foargonger fan 17de-ieusk *ea* (sin (6a-b)).¹² It wurd *âmm* wurdt neitidich brûkt, yn opposysje ta *â*. Fan dit 'neitidige' *âmm* binne wol foarbylden mei in universele betsjutting oerlevere (sin (7)), mar net mei in negatyf-polêre betsjutting.

- (6) (a) This Ludolphus a wonath bi der Lawerscze. (Jus, 30.4)¹³
'*Dizze Ludolphus wenne altyd by de Lauwerssee.*'
- (b) Petrus ...ther thi arsta paus was / ther thisse wrald a cas.
(Thet Freske Riim, r1387; noat: *acas* ferbettere út "acas")
'*Petrus ... dy't de earste paus wie dy't de wrâld ea keas*'
- (7) Thiu moste emmer and emmermar evelike stan. (Hunsingo
1, xiv, 78; ferbettere út "emmer mare velika")
'*Dy (skinking) moast foar altyd jildich wêze.*'

¹². Oer it besibbe *aeng* (= *ea* + *ienich*): Hoekstra & Siebinga (2007).

¹³. *Wonath* is in doetiid yn Jus, sa't de omtekst en it wurdboek fan Buma (1966) sjen litte; de <th> is gjin markearder fan 3sg, mar it is de (letter weifallen) doetiid-markearder (fl. *lear-de*). Oer *â* yn generike sinnen, sjoch seksje 5.4.

Njonken ‘foartidich’ *â* en ‘neitidich’ *âmm*er(-*mâr*) wie yn it lettere Midsieu-ske Frysk¹⁴ it aspektueel-neutrale wurd *altida* húsriem (sin (8)):

- (8) Dat riucht schel al tida den pliga opnyma. (Jus, 2.1k)
‘It rjocht moat altyd it gewoanterjocht opnimme’

Dat aspektueel neutrale *altida* makke, efternei besjoen, in earste skuor yn ‘e muorre fan it âlde ‘aspektuële’ wurdfjild, lykas yn ‘e besibbe talen (sjoch paragraaf 1).

2.2. Achttjinde-ieusk Frysk

Yn de achttjinde ieu binne de Fryske erfwurden *ea* en *nea* al sa goed as útstoarn. De tige frekwinte nije lienwurden *oait* en *noait* betsjutte yn dy tiid it-selde as de mear seldsume wurden *jimmer* en *nimmer*. It aspektuële ûnder-skied (rûchwei: ‘foartidich’ tsjinoer ‘neitidich’, sjoch seksje 5.4) is dêrmei ferdwûn, sa’t te sjen is by it net-foartidige *nimmer* yn sin (9), dat folslein synonym is mei *noyt*.

- (9) As hie me Him noyt sjoen, in nimmer mey him spritzen.
(Althuysen, *Rouwklaegt (...)* Balck, 1747)

Dat net-aspektuële (*n*)*oait* en (*n*)*jimmer* slút oan by it Hollânsk fan dy tiid, dêr’t it aspektuële wurdfjild foar 1700 al ferfongen wie troch in nije fariant. Dat is goed te sjen yn ‘e Hollânske sinnen (10a-b) mei net-foartidich *ooit* en foartidich *nimmer*, wat yn in âldere taalfaze ûngrammatikaal wêze soe.

- (10) (a) Verwacht niet dat de staf en 't purpre troongewaadt, / Hoe
schoon voor d'oogen, ooit Mariaas hart zal vleien. (Rotgans,
1700, DBNL)
(b) Ik ken myn dochters aardt en haar gehoorzaamheid / Die
nimmer met den wil der oudren heeft gepleit. (Rotgans,
1705, DBNL)

¹⁴. *Altida* fynt men noch net yn Riustringen en Hunsingo bygelyks; universeel *â* wol.

US WURK LX (2011), p . 10

It Fryske wurd *jimmer* hat yn 'e 18de ieu inkeld in universele betsjutting. It is yn dy tiid al in oar wurd foar 'altyd' of 'hieltyd', krekt as yn it hjoeddeiske Frysk (sinnen (11a-b)).

- (11) (a) Hy spijlle Iimmer leaef en pop. (Van der Ploeg, *Twa miggen yn ien flap*, 1776)
- (b) De Frouwlieuw witte 't booskjen finne Ben jimmer allinne. (Anonym, *Het jonge lieuws boosk*, 1779)

Wy sille no wat krefter nei de oergong fan *ea* en *nea* nei *oait* en *noait* sjen. Sadwaande sille wy ús yn paragraaf 3 op de santjinde ieu rjochtsje.

3. De santjinde ieu sels: de *dea* fan (aspektueel) *ea* en *nea*

Hjirboppe is útlein dat oan 'e ein fan 'e santjinde ieu net allinnich de wurden *ea* en *nea* weiwaarden, mar dat ek it âlde aspektuële wurdfjild by einsluten ferfongen waard troch in nijenien, dat der útseach as in kopy fan it Hollânske. Yn Hoekstra, Slofstra en Versloot (te ferskinen) is in útstel dien om it krekte hoe en het fan dy oergong te ferklearjen (sjoch de Ynlieding). Yn dit artikel wol ik, op in mear beskriuwende wize, sjen litte hoe't de lêste faze fan it Frysk foar de komst fan *oait* en *noait* der wat dat oangiet útseach. It sil bliken dwaan dat it santjinde-ieuske Frysk net folslein homogeen wie. Om krefter te wêzen: Gysbert Japiks wie wat oars as de oaren: hy hie nammentlik in opfallende foarkar foar *nea* yn gefallen dêr't oaren *nimmer* of *nimmermear* sizze soene.

Tafallich is krekt dyselde Gysbert de iennichste auteur dy't mear as in bytsje foarbylden fan temporele bywurden neilitten hat, dat wy kinne fan dy syn taalgebrûk in rillik betroubere rekonstruksje meitsje.

3.1. Santjinde-ieusk Frysk bûten Gysbert Japiks (de 'lytse 17de-ieuwers')

De measte lytse santjinde-ieuwers yn dit ûndersyk publisearren har wurk yn 'e earste helte fan 'e santjinde ieu, mar fan in lyts espeltsje oare let-santjinde-ieuske skriuwers komme ien of twa relevante sitaten foar yn 'e TDB, te witten: Arcerius (1654, 1659), Hendrickx (1661) en Lasis (1668). Dêrnjonken ha wy de sprekwurdesamling fan Gabbema (1675) ta ús foldwaan, dy't op in eardere samling fan 1614 tebek giet (nammentlik de saneamde Burmania-sprekwurden). It materiaal fan de lytse santjinde-ieuwers is beheind, sawol yn absolute sin as yn ferliking mei Gysbert syn wurk.

Yn 'e earste helte fan 'e santjinde ieu ferwiist *nea* by dy lytse santjinde-ieuwers konsekwint nei it ferline werom, en letter meast ek¹⁵ (sinnen (12a-d)). It wurd *ea* wurdt yn it iermoderne Frysk net earder as by Gysbert Japiks attestearre,¹⁶ mar we meie fan tinken wol ha dat it wurdpear *ea* en *nea* foar 1650 al bestie en dat beide leden fan it pear in 'foartidige' ynterpretaasje hiene (lykas earder it midsieuske *â* en *nâ*). Wy sille hjirûnder ommers sjen dat it wurdpear *jimmer* as *nimmer* in komplemintêre (dus net-foartidige) distribúsje hie.

Dy distribusjonele beheining fan (*ea* en) *nea* hie konsekwinsjes. Yn generike sinnen moast it wurd *nea* mei in doetiid ferbûn wurde (sinnen (12c-d)). De ynterpretaasje is dan sokssawat as: 'it hat (no ienkear) *nea* sa west (dat it rjochte paad krom wie), dat it is op 't heden en yn algemiene sin ek net sa (dat it rjochte paad krom wêze soe)'. Yn it tsjintwurdige Frysk is it hielendal gjin beswier om *nea* oan in notiid te keppeljen yn in generike sin: *it rjochte paad is nea (net) krom*. Mar doe net. Dat is in sterke oanwizing foar de ûnderstelling dat *ea* en *nea* altyd 'foartidich' brûkt waarden, al least yn 'e earste helte fan 'e santjinde ieu.

- (12) (a) Fin en naeu eers kaam nie¹⁷ ien rum Firt. (Burmania, Sprekwurden, 1614)
- (b) Maer bistu sock in Geest? k' hab næ socks oon dy sioen. (Van Hichtum, *Wouter en Tialle*, 1639)
- (c) Byginzen man die nee goe kaepenschip. (Gabbema, Sprekwurden, 1675)
- (d) 't Riochte pead om wier nee krom. (Gabbema, Sprekwurden, 1675)

It spegelbyld fan *ea* en *nea* is *jimmer(-mear)* en *nimmer(-mear)*. De wurden *jimmer* en *jimmermear* binne fjouwer kear te finen yn it iermoderne Frysk foar Gysbert Japiks. Yn gjin gefal ferwize dy wurden nei it ferline, oars as (*ea* en) *nea*. In foarbyld fan *jimmer* mei de universele betsjutting fan 'hiel-

¹⁵. Dat is yn 'e hiele santjinde ieu acht fan de njoggen kear sa. De iennige útsûndering is sin (1b): *Sijn greate namme nea in uwz gehuwgnis steart*, fan M. Lasis út 1668, (dus nei 1650). Sjoch ek seksje 3.3 hjirûnder.

¹⁶. Der is mar ien sa'n foarbyld bewarre bleaun, bûten Gysbert syn wurk, nammentlik fan Buitenrust Hettema: *Waa seeag eea sokk in Faam / As strax mej Ulbe kaam*. (Anonym, *Aad Friesk deuntje*, 1702).

¹⁷. De foarm *nie* komt streekkrjocht út it Nederlânsk wei, sjoch seksje 5.3.

tyd'¹⁸ is sin (13a). In hiel útsûnderlik foarbyld fan negatyf-polêr *jimmer(-mear)* is te sjen yn sin (13b).

- (13) (a) Hier kenstu / Huwsman / ymmer sjæn / Ho dattet dy ijn 't eyn wol gæn. (Baardt, *Fryske boerepraktika*, 1640)
(b) Wa schil dat ymmer meer bat dwaen? (Bogerman, *Sprekwurden*, 1551)¹⁹

It wurd *nimmer(-mear)* is by de Iytse santjinde-ieuwers aardich frekwint: acht kear *nimmer* en acht kear *nimmermear*. Dat *nimmer(-mear)* hat krekt as *jimmer(-mear)* in net-foartidige ditribúsje. It doelt yn 'e oerlevere foarbylden meast op algemiene wierheden, benammen yn 'e sprekwurdsamlingen fan dy ieu (sinnen (14a-g)).²⁰ Der wie dus nei alle tinken in aspektueel ûnderskie, alteast foar 1650. It hat der sels alles fan dat itselde ûnderskie yn 'e sprektaal noch in skoftsje makke waard. De notiid fan 'e *nimmermear*-sinnen yn (14f-g) kontrastearret mei de doetiid fan 'e *nea*-sinnen yn (12c-d).²¹

- (14) (a) Drock is nimmer lock. (Burmania, *Sprekwurden*, útjefte 1641)
(b) Dit sel dy nimmer misse. (Baardt, *Fryske boerepraktika*, 1640)
(c) Drock is nimmermeer lock. (Burmania, *Sprekwurden*, útjefte 1614)
(d) T is ien Aerm tiercke deer t nimmermeer kermis Is. (Burmania, *Sprekwurden*, 1614)
(e) Haad Huwsman / haad dit foor en Leer / Da trye doge nimmermeer. (Baardt, *Fryske boerepraktika*, 1640)
(f) t Binne Maasters sonder spraak / Dy me nimmersmeer te faak Ken' oonsprekke/ om te leeren (...). (Arcerius, *Yen oor, op syn Friesk*, 1661)
(g) Dir is nin goud zonder schuum. Dirs nimmermeer schaed of dir is scemp alletyden bij. (Gabbema, *Sprekwurden*, 1675)

¹⁸. Dit *jimmer* waard ek wol yn in modale betsjutting (fan 'wis en wrychtich' of 'ommers') brûkt, krekt as yn it Nederlânsk faak it gefal wie, sjoch seksje 5.4.

¹⁹. Dit *immer mear bat* is feitliken midsieusk Frysk, sjoch seksje 5.4.

²⁰. *Immermeer* mei generike betsjutting is yn it Nederlânsk fan 'e 17de ieu ek wol te finen: *Vrouwkens ... die altijd leeren, ende nimmermeer tot kennisse der waerheyt en kunnen komen*, Steatebibel, 2 Tim. 3, 7 (edysje fan 1688).

²¹. De sprekwurden fan Gabbema binne sels (fansels) âlder as 1675, want se binne op de sprekwurden fan Burmania (1614, 1641) basearre; ik wit net oft se it taalgebrûk fan Gabbema syn eigen tiid krekt werjouwe.

Dat lange fuortbestean (oant 1650 of letter) fan it âlde ‘aspektuële’ systeem yn it Frysk is in opfallend ferskynsel. Yn it Hollânsk fan dy tiid lei it lân der nei alle tinken al justjes oars hinne. Der wie betizing oer de rjochte distribúsje fan *ooit*, *nooit*, *immer* en *nimmer*. De preskriptive grammatika fan Ampzing (1628) woe ha dat: *[o]yt en noyt spreken van den voorgaenden tijd; immermeer en nimmermeer vanden toekomenden*. Mar yn ‘e praktyk gong it der oars om en ta (Van der Horst 2008:1244). It is my net dúdlik hoenear oft de nije taalfaze mei it aspektueel-neutrale *ooit* en *nooit* no krekt begûn yn it Hollânsk. Mar om 1700 hinne wie it Hollânsk yn alle gefallen al hielendal yn dy faze bedarre, sa’t de foarbylden fan Rotgans yn seksje 2.2 yllustrearje.

3.2. *Gysbert Japiks*

Hast al it taalmateriaal út ‘e twadde helte fan ‘e santjinde ieu komt by Gysbert Japiks (1603-1666) wei, sa’t earder al sein waard.

Der waard ek al earder sein dat it santjinde-ieuske Frysk net homogeen wie. Gysbert Japiks liet in oare ynterne distribúsje sjen fan it wurdfjild *ea*, *nea*, *jimmer* en *nimmer* as de oaren. Om kreker te wêzen: Gysbert wykte *yn in part fan syn wurk* wat fan dy oare skriuwers ôf, want Gysbert syn taalgebrûk wie sels ek net homogeen.

It komt op it folgjende del: yn in part fan Gysberts wurk (tenei “Gysbert II”) sjogge wy út en troch de wurden (*ea* en) *nea* yn net-foartidige konteksten, wat by de lytse santjinde-ieuwers net koe. Yn in oar part fan syn wurk (tenei “Gysbert I”) like Gysbert Japiks krekt wat mear op dy oare skriuwers.

Earst oer it frekwinte *ea* en *nea* by Gysbert. Sa’t niiskrekt sein is, wurdt *ea* hielendal net fûn by de lytse santjinde-ieuwers. Mar by Gysbert sels komt datselde *ea* net minder as 33 kear foar. Yn in part fan syn wurk (“Gysbert II”) kin it wurd *ea* sûnder ‘foartige’ beheining brûkt wurde, en dat jildt foar alle betsjuttingen. By Gysbert hat *ea* ommers yn grutte halen de betsjuttingen dy’t it midsieuske *â* ek hie, te witten: de negatyf-polêre betsjutting (‘op ek mar ien momint’), de universele betsjutting (‘altyd’) en de ‘free choice’-betjutting dy’t hjirûnder yn paragraaf 4 op it aljemint komme sil. It universele gebrûk wie by Gysbert seldsum en grif argaysk, want yn it lettere midsieuske Frysk wie it al sa goed as ferdwûn en ferfongen troch *altyd*, sa’t út ‘e TDB bliken docht. Gysbert brûkt it argayske en ferheven *ea* fan sin (15) yn in psalmoersetting en it gewoanere *altyd* fan sin (16) yn in mear spreklich rymstik. Sin (15) lit sjen dat it universele *ea* by Gysbert net meedsaaklik nei it ferline ferwiist. It gewoane negatyf-polêre *ea* (‘op (ek mar) ien momint’) hie by Gysbert II likemin in ‘foartidige’beheining (sjoch sin (17)).

US WURK LX (2011), p . 14

- (15) Dy mijn eansichts gâl genezze, / Iz mijn God, in sil 't æ wezze. (GJ, Psalm 42)
- (16) Altijd t'huwz iz altijd finzen. (GJ, Tjesck-Moar)
- (17) Ho schoe Goads treast d' oprjuechte' æ misse? (GJ, Psalm 112)

It negative *nea* wie krekt as it positive *ea* frekwint by Gysbert: it oppenearret him 33 kear, tsjinoer tsien kear by de lytse santjinde-ieuwers. We sjogge wer itselde byld as by *ea*: it wurd *nea* is hiel frekwint by Gysbert en it hat (alleast by “Gysbert II”) gjin ‘foartidige’ beheining. Dat is yn (18a-e) goed te sjen. Sin (18a) is in meidieling oer it ferline, mar de oare foarbylden net. Sinnen (18b-c) binne winsken, sin (18d) in (mooglik) futurum en sin (18e) in generike meidieling. Sin (18e) wykt dúdlikernôch fan it bekende (ier-)santjinde-ieuske patroan ôf, ferlykje de generike sinnen yn ‘e doetiid fan ‘e lytse santjinde-ieuwers, bygelyks: *Fin en naeu eers kaam nie ien ruum Firt.* yn sin (12b).)

- (18) (a) Om dat Y hadde nea forlitten (GJ, Psalm 9)
 (b) Litt' nea spijt-laeys guwch-juwchje' oer my. (GJ, Psalm 35)
 (c) (...) dat de forjittenheit nea de huwggenisse fen dizze woldiede smoarje schil. (GJ, Dorilis & Cleonice)
 (d) Hy leyt, hy schil nea holle' op-tille. (GJ, Psalm 35)
 (e) d' Holp-firdde' Heere' iz nea fier. (GJ, Psalm 34)

De distribúsje fan *ea* en *nea* is dus hiel rom by Gysbert (II). Dêrom is it te ferwachtsjen dat *jimmer* en *nimmer*, krektoarsom, mear beheind brûkt wurde troch Gysbert. Dat is ek hiel oertsjûgjend sa. Ferlykje de grutte kontrasten yn tabel (19).

- (19) Frekwinsjes *ea*, *nea*, *jimmer*, *nimmer* yn ‘e 17de ieu.

		<i>ea</i>	<i>nea</i>	<i>jimmer(-mear)</i>	<i>nimmer(-mear)</i>
<i>Lytse ieuwens</i>	<i>17de-</i>	0	10	4 (3 + 1)	16 (8 + 8)
<i>Gysbert Japiks</i>		33	33	0	2 (<i>nimmer</i> , yn sprektaal)

Jimmer en jimmermear komme hielendal net foar by Gysbert, likemin as *nimmermear*.²² It mear ‘algemien (ier-)santjinde-ieuske’ *nimmer* is mar twa kear te finen by Gysbert (sinnen (20a-b)). Dat it is oan ‘e iene kant net te ûntstriden dat Gysbert dúdikernôch fan ‘e oare santjinde-ieuwers ôfwykt, mar oan ‘e oare kant liket de Gysbert fan sinnen (20a-b) (“Gysbert I”) wol in bytsje op de lytse santjinde-ieuwers.

- (20) (a) Dat ljeafde jiemme bijn, in nimmer naet bejou. (GJ, *Friesche Tjerne*)
- (b) Jolle Remmertss, wol âd swabert, Komste nimmers naet in Sted?²³ (GJ, *Nyschierige Jolle in Haitse-iem*)

3.3. *Besprek fan Gysbert Japiks syn ôfwikend taalgebrûk*

“Gysbert I” lit yn (20a-b) it wurd *nimmer* sjen yn in (net-foartidige) kontekst dêr’t “Gysbert II” *nea* sizze soe, ferlykje (18d): *hy schil nea holle’ optille*). Sin (20a) is sels hiel goed ferlykber mei (18b-c) hjirboppe, want dy sinnen sprekke alle trije in winsk út. Der moat in bysûndere en net-semantyske oarsaak wêze foar dat ferskil. De meast ienfâldige ferklearring is dat it fernijende part fan Gysbert Japiks syn wurk (“Gysbert II”) gewoan wat jonger as it oare wurk. Wy sille dêrfan út gean yn dit artikel. Mar it is lykwols net hielendal útsletten dat it ynnovative taalgebrûk fan “Gysbert II” mei it taalregister te krijen hat. (Dat wol sizze dat “Gysbert I” mear ynformeel wêze soe en Gysbert II mear ‘ferheven’.)

Foarbyld (20a) komt út ‘e houlikstaspraak *Friesche Tjerne*, dy’t al yn 1640 útkaam. It is it iennichste wurk dat by Gysbert syn libben al publisearre waard. Foarbyld (20b) is in fragmint fan in gearspraak mei de titel *Nyschierige Jolle in Haitse-iem*, dêr’t ik de kreative datearring net fan wit. De (net-foartidige) *ea-* en *nea-*foarbylden fan (18a-e) dêrfoaroer komme út in pear psalmoersettingen en út de fertelling *Dorilis en Cleonice*, dy’t út it Frânsk oerset wie (Kramer (1943)). Neffens Ph.H. Breuker²⁴ hat Gysbert dy oersetting om 1652 hinne delskreaun en hat dat proazastik in stikmannich ynnovative skaaimerken yn taalgebrûk en stavering. Dat soe foar de datear-

²². *Nimmermear* is perfoarst net útstoarn yn (of eefkes nei) Gysbert syn tiid; it is by in anonyme boarne (1701), by Coupeer (1734) en by guon oare skriuwers te finen yn ‘e TDB.

²³. Dit is it fragmint “gj ynt2” yn ‘e TDB; de *Friesche Rymlerye* fan 1668 hat in justjes oare tekst: *Iolle-mijg, ho doz, Komste nummers naet ijnn’ Sted?*

²⁴. Ph. H. Breuker (1989: dl. ii.2 547, noat 387).

ringshypoteze pleitsje. Der binne mear arguminten te finen. Sin (1b) fan M. Lasis út 1668 lit ek in net-foartidich foarkommen fan *ea* sjen, dat Gysbert wie net de iennichste. Boppedat sil by it besprek fan it saneamde ‘concessive conditional’-*ea* (by de sinnen (33a-b) yn seksje 4.4) in oare ynno-vative taalkonstruksje fan “Gysbert II” oan ‘e oarder komme dy’t net as ‘ferheven taalgebrûk’ te ferklearjen is.

De alternative ûnderstelling dat de ynterne taalfariaasje yn it wurk fan Gysbert Japiks mei it taalregister te krijen hat, wurdt stipe troch it feit dat we by de sprektaalige *nimmer*-foarbylden twa kear in sprektaalige ‘dûbele ûntkenning’ (negative concord²⁵) sjogge, dus: *nimmer(s) net*. Boppedat past de ôfwikseling fan ferheven (net-foartidich) *nea* tsjinoer sprektaalich *nimmer* hiel goed by de ôfwikseling fan ferheven universeel *ea* tsjinoer sprektaalich *altd* (sjoch sinnen (15-16) hjirboppe). De register-teory is spitigernôch net te hifkjen, omdat der praktysk gjin ‘kontrôlegroep’ fan ynformeel of sprektaalich let-santjinde-ieusk Frysk binnen of bûten Gysbert syn wurk te finen is.

Al mei al is it aard fan it ôfwikende aspektueel-neutrale (*n*)*ea* by Gysbert net hielendal dúdlik. Wy witte dus net hoe algemien oft it net-foartidige *ea* en *nea* fan Gysbert Japiks yn ‘e twadde helte fan de santjinde ieu wie. Oan ‘e oare kant is it yn alle gefallen net te ûntstriden dat der al in (begjin fan) aspektueel-neutraal *ea* en *nea* west hat foardat *oait* en *noait* har yn ‘e TDB openearren (dat is te sizzen: foar 1672 en 1681).

3.4. Konklúzje en besprek

Yn it Frysk fan ‘e santjinde ieu wie yn haadsaak de âlde sitewaasje fan de lette midsieuwen bewarre bleaun. Der waard in aspektueel ûnderskie makke tusken *ea/nea* (foartidich) en *jimmer/nimmer* (net-foartidich). Yn it lettere wurk fan Gysbert Japiks (“Gysbert II”) ha *ea* en *nea* dy aspektuële beheining ferlern, dus krekt foardat de Hollânske (aspektueel-neutrale) wurden *oait* en *noait* ûntliend waarden. It is spitigernôch net dúdlik oft Gysbert syn aspektueel-neutrale *ea* en *nea* representatyf wiene foar it sprutsen Frysk fan dy tiid. Dat it is ek net hielendal dúdlik oft de Hollânsk lienwurden *oait* en *noait* út de jierren nei Gysbert syn ferstjerren wat dat oangiet in fernijing foar de Fryske sprektaal te bieden hiene of net.

It spegelbyld fan *ea* en *nea* is *jimmer(-mear)* en *nimmer(-mear)*. Dy útdrukkingen wurde op it lêst oerstallich, sawol yn it lettere wurk fan Gysbert

²⁵. Sjoch Hoeksema (1997), Zeijlstra (2004).

(“Gysbert II”) as yn ‘e Fryske sprektaal fan rûchwei 1700, doe’t *oait* en *noait* oernommen waarden.

Yn dy lêste taalfaze fan it santjinde-ieuske Frysk ûntstie it rychje *oait-noait-altyd* mei syn ‘rymjende’ [t]-lûden (sjoch Hoekstra, Slofstra & Versloot).

4. *It opkommen fan it kwantifikasjonele wurd fjild: Free Choice ea*

4.1. *Ynlieding*

Yn paragraaf 1 is al útlein dat der yn ‘e Westgermaanske talen sûnt de midsieuwen in taalhistoarysk proses oan ‘e gong wie dat konsekwinsjes hie foar it wurd fjild fan *ea* en *nea*. Oan ‘e iene kant waard it ‘aspektuële’ ûnderskie tusken ‘foartidige’ en ‘neitidige’ betsjuttingen minder wichtich, sa’t te sjen is yn it 18de-ieuske Hollânsk en Dútsk (paragraaf 1) en ek yn it 18de-ieuske Frysk (seksje 2.2). It spiegelbyld dêrfan wie it feit dat it kwantitative ûnderskie tusken (bygelyks) de universele betsjutting (‘altyd’) en de negatyf-pôle betsjutting (‘oait’) hieltyd mear foaroan kaam te stean. Dat hie ek konsekwinsjes foar de net-suver-temporele betsjuttingen fan *ea*, sa’t yn dizze paragraaf útlein wurde sil. Dy ûntjouwing fan de ‘kwantitative’ kant fan it wurd fjild is ek wiidweidich beskreaun yn Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen). Yn dat artikel wurdt in kausale relaasje lein tusken dy ûntjouwing en it ferdwinen fan *ea* en *nea*.

4.2. *It universele ea*

It universele *ea* (mei de betsjutting ‘altyd, hieltyd’) hat hjirboppe al eefkes oan ‘e oarder west (by sin (15) yn seksje 3.2), mar it moat yn dit oersjoch fan feroaringen dochs ek wer neamd wurde.²⁶ Gysbert brûkte inkeldris sa’n universeel *ea*, sa’t hjirboppe (yn 3.3) al sein waard: (*[hy] iz mijn God, en sil ‘t ae wezze*). Dat universele *ea* kaam yn ‘e midsieuwen al foar yn it Frysk, lykas yn it Nederlânsk en it Dútsk (sjoch paragraaf 1 hjirboppe). Yn ‘e lettere midsieuwen rekke dit *ea* al yn it neigean en it hat der alles fan dat it ‘universele’ *ea* yn Gysbert syn tiid al in argaysk lûd hie (sjoch 3.2 hjir-

26. It universele *ea* fan Gysbert Japiks is perfoarst gjin nij begryp yn ‘e frisistyk. Epkema (1824) en Halbertsma (1876) wiene goed op ‘e hichte fan it feit dat *ea* (by Gysbert) in universele betsjutting krije koe (“altijd”, resp. “semper”). It FC-*ea* fan seksje 4.3 krijt dêrfoaroer gjin apart omtinken; in foarbyld dêrfan wurdt by Epkema ûnder it kopke “ooit, immer” beflapt, wat yn ‘e njoggentjinde ieu miskien noch in gaadlike oersetting wêze koe.

boppe). It gewoane en tige frekwinte wurd wie ommers *altyd*. In mear ferrijend skaaimerke fan dit universele *ea* by Gysbert is dat it net perfoarst nei it ferline werom hoeft te wizen, likemin as it ‘gewoane’ negatyf-polêre *ea* by him.

It is oannimlik dat it ‘universele *ea*’ eigentlik ‘universal-like’ wie (Giannakidou (2001: passim)).²⁷ Dat wol sizze dat it yn syn betsjutting net streekrjocht ferlykber wie mei de wurden *alle* en *elke*, mar wol mei it Ingelske *any* yn *any problem would be fatal*. (Sjoch ek Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen).)

Dêrom sil dat saneamde ‘universele *ea*’ yn haadsaak deselde distribusjonele beheining sjen litten ha as de Ingelske wurden *ever* en *any* yn harren ‘universal-like’ gebrûk. De feiten wize dêrop. ‘Universeel *ea*’ wurdt yn ‘e TDB allinnich yn haadsinnen (en appositive relatyfsinnen) fûn, en dus net yn oare konteksten lykas restriktive en frije relatyfsinnen.²⁸ Sin (15) (*[hy] Iz mijn God, in sil 't æ wezze*) is dus wol grammatikaal santjinde-ieusk Frysk, mar dat jildt net foar de hjrfolgjende (optochte) sin: **de goaden dy't de Egyptners ea ('altd') ferearen*. Dat moat hjir wol eefkes sein wurde om mooglike betizing mei it saneamde FC-*ea* fan seksje 4.3 hjirûnder foar te kommen. Yn psalm 103 skriuwt Gysbert Japiks: *Lofsjong God, dy æ tjienners Goads rjuecht hiett'ne*. Brouwer e.o (1966:119) ynterpretearret dat as in universeel *ea*: *Loovje God, jimme dy't altiten mei rjocht en reden tsjinners fan God hjitten*. Dy ynterpretaasje is op himsels hiel oannimlik (ferlykje de Steatebibel: *Looft den Heere, al Zijn heirscharen, gij Zijn dienaars*). Mar dy universele betsjutting fan *ea* is yn dit gefal suver en allinnich mooglik as de relatyfsin apposityf bedoeld is by in ymplisyt *jimme* yn de ymperatyf (*lofsjong*) dy't foarôf giet.

Yn it Nederlânsk fan ‘e santjinde ieu hat der noch wol in universeel *ooit* west (by Vondel bygelyks)²⁹, mar dat is nei alle tinken al foar de achttjinde ieu ferdwûn. Doe't it Frysk it achttjinde-ieuske Nederlânske *ooit* oernaam, naam it in wurd oer dat syn ‘universele’ betsjutting earder al ferlern hie.

²⁷. It universele (of better: ‘universal-like’) *ea* soe sels (yn isolaasje) hiel goed in ‘Free Choice Item’ (tenei: FCI) wêze kinne, ferlykber mei de NPIs *any*, *ever* (Ingelsk) en *de minste of geringste* (Hollânsk) dy't yn net-episoadyske haadsinnen de betsjutting fan in FCI krije kinne: *het minste of geringste probleem kan hem van zijn stuk brengen*, te omskriuwen as: ‘elk (mooglik) probleem’, sjoch de diskusje oer it aard fan FC-*ea* yn 4.3. It Gysbert-kommintaar fan Brouwer e.o. (1966: 202) jout earne in treflike omskriuwing fan ‘universeel *ea*’ by Gysbert: “*ea*: *altiten, op hokker stuit ek*”. Oer de distribúsje fan FCIs, sjoch Giannakidou (1997: 55-8).

²⁸. In frije relatyfsin (free relative, FR) is bygelyks: *wa't dit lêst (is gek)*.

²⁹. Salemans & Schaars (1990).

4.3. *Free choice ea (FC-ea)*

It santjinde-ieuske Fryske *ea* hie noch in oare betsjutting as ‘oait’ (of ‘umquam’) en ‘altyd’ (of ‘semper’). Dat wie de betsjutting dy’t we ek werom fine kinne yn midsieusk Frysk (*â*) en yn ‘e besibbe talen Dútsk en Nederlânsk (*immer*). Yn ‘e literatuer (bygelyks Leuschner (1996:481 en fierder)) en yn ‘e wurdboeken is dy betsjutting wiidweidich beskreaun. It giet om de ‘*likefolle-wa*’-betsjutting dy’t men yn oare talen fine kin yn sinnen lykas (21a-b):

- (21) (a) Who-ever will visit us will be welcome.
- (b) Wer (auch) immer hier kommt ist willkommen.

Yn boppesteande sinnen wurdt in leksikale útdrukking dy’t yn syn basis-betsjutting de funksje hat fan in negatyf-polêr temporeel bywurd (*ever, immer*) yn ‘e kontekst fan in frije relatyfsin pleatst. De kombinaasje dy’t dan ûntstiet jout dan sokssawat oan as: ‘likefolle wa’t hjir komme sil (miskien Jan, miskien Grytsje, miskien beide, miskien nimmen)’.³⁰ Dy betsjutting wurdt yn ‘e literatuer *Free Choice (FC)* neamd. Foarbylden dêrfan binne de folgjende sinnen (22a-d):

- (22) (a) Mey 't jing' er ea djoeye' æf kriöele. (GJ, Psalm 24, 1666)
- (b) Lof-sjong God, Ing'len helden great ijn kreften, / Dy steez-oon, oon sijn ker tjiens-firdig jeften, Om [so] to rjuechtjen 't wird dat hy æ joe. (GJ, Psalm 103)
- (c) (...) d' rie uwz Heer'ne, / Dy Hy æ uwteerne³¹, / Stiet ijnne' yvigheyt. (GJ, Psalm 33)
- (d) Wa ea ontfinzen het goe gâve / In litse rôastgje, in bruwcktse naet, / Ontanck fuwl jinn' mijld Jouw-Heer' staet't. (GJ, *Schijd-Schrieuw-Aempt*)
Wa't ek mar ûntfongen hat goede jeften, mar se roastkje lit, dy stjit smoarge ûntank (út) tsjin de mylde Hear.

³⁰. Sjoch Leuschner (1996), Haspelmath (1997: 137), Dayal (1997) en benammen Vlachou (2007). Ik wol hjir net úthâlde dat Dútsk *wer immer* en Ingelsk *whoever* oer alle boegen deselde grammatikale eigenskippen ha as *wa (...) ea* (bg. de mjitte fan leksikalisaasje en/of grammatikalisaasje, sjoch Leuschner (2005)). Dat punt is hjir lykwols net wêzentlik. It giet derom dat 17de-ieusk *ea* (en wjergaders) net altyd oer tiid kwantifisearret.

³¹. *Utearnje* betsjut: mei earnst útsprekke.

Yn (22d) is de grins tusken it letterlike (temporele) *ea* en it net suver temporele *ea yn free choice* sinnen miskien net goed te lûken (sa't ek it semantyske aard fan dit FC-*ea* net folslein dúdlik is).³² Mar yn (22b) kin *ea* net temporeel wêze. Yn dat fragmint komme fromme minsken op it aljemint dy't der flyt op dogge om út te fieren (*te rjuechtjen*) "it wurd dat hy (God) *ea* joech". Dêrmei wurdt perfoarst net ien bepaald "wurd" (of opdracht) bedoeld dat op in bepaald stuit út 'e himel wei oan 'e minsken "jûn" waard, sa't men miskien tinke soe en sa't in resinte oersetting tinke lit.³³ It giet om alle mooglike opdrachten dy't God mar jaan kinnen hat oan syn trouwe tsjinner(s), likefolle op hokker momint of by hokker gelegenheid. Dat docht ek dúdlik út 'e kontekst bliken: *Lof-sjong God, Ing'len helden great ijn kref-ten, Dy steez-oon, oon sijn ker tjiens-firdig jeften, Om [so] to rjuechtjen 't wird dat hy æ joe.*³⁴

³². Op dit plak moat beklamme wurde dat der yn 'e literatuer oer NPIs en (benammen) FCIs minder ienriedigens is as dat men wol winskje soe (fl. bg. Giannakidou en Vlachou oer de relaasje tusen NPIs en FCIs). Dan de saak sels. De kombinaasje fan dit saneamde FC-*ea* mei in frije relatyfsin (of in fariant dêrfan) smyt in sin mei in free choice (FC)-ynterpretaasje op, wat net needsaaklik ynhâldt dat it wurd *ea* sels in *free choice item* (FCI) is. It soe sawol in NPI (kwantifisearjend oer events) wêze kinne as in swakke FCI, sa't letter oan 'e oarder komme sil. De NPI soe sokssawat betsjutte as 'by ek mar ien gelegenheid' en de swakke FCI soe betsjutte 'by likefolle hokker gelegenheid'. FCI's ha gauris in 'ynboude' frije relatyfsin, bygelyks *qui que ce soit, wie dan ook, whoever, opjodshipote* (= 'wa-dan-ea', Nijgryksk). In oar type FCI's bestiet út NPI's dy't yn haadsinnen in 'universal-like' betsjutting krije kinne, bygelyks: *le moindre, de minste of geringste*, en *any* (sjoch 4.2, oer 'universal-like' *ea*).

³³. Dy ynterpretaasje komt nei foaren yn 'e twatalige Gysbert-útjefte fan Breuker et al. (2003: 149): "... om zo te doen naar 't woord dat hij eens gaf" (Psalm 103). De Steatebibel seit net mear as: "gij krachtige helden die Zijn woord doet, gehoorzamende de stem Zijns woords"; Datheen hat it oer "sijn beuel" en dat is ek de ynterpretaasje fan Stapelkamp (1957: 85). It giet hjir dúdlikernôch net om (sokssawat as) it nijtestamintyske begryp "het Woord" (*ho Logos*) dat yn it Evangeelje fan Johannes in grutte rol spilet. Gysbert syn ynterpretaasje fan "eltse opdracht" is nei myn betinken goed keazen: Gods tsjinners steane altyd ree, net inkeld foar ien kear. Boppedat giet it yn 'e (Steatebibelske) omttekst oer God syn almacht: "heerst over alles", "al zijn heerscharen", "al zijn werken" en "alle plaatsen Zijner heerschappij". It is miskien wat frijemd dat it *wird* (mei de betsjutting: 'de opdrachten') yn it iental stiet, mar dat probleem wurdt hjirûnder yn 'e tekst behannele.

³⁴. Mei *ker* wurdt 'wet(ten)' bedoeld (lykas as yn: *de santjin kerren*); de doetiidsfoarm *jeften* (in mooglike hyperkorreksje foar *jechten* < *iocari*) betsjut 'bekennen, belijden, biechten' (WFT sv *jechtsje*). It fragmint is foar it neist in bewuste ferwizing nei midsieusk Frysk (*Aldeerefter kaes Magnus den lettera kerre ende alle Fresen oen sijn kerre iechten*, Jus 5:4), ferlykje it foarbyld fan Telting (1834) yn it WFT: *dit wier de ker, dearoon de Friezen jechten*.

(Yn seksje 5.1 sil ik wiidweidich op it feit werom komme dat *ea* yn ‘e skiednis fan it Frysk noait as ‘ienris’ of ‘op in bepaald stuit’ oerset wurde kin.)

De ‘free choice’-ynterpretaasje fan santjinde-ieusk *ea* (‘likefolle op hokker momint of by hokker gelegenheid’) wie in streekrjochte fuortsetting fan it midsieuske Frysk. In ferlykber foarbyld is it hjirfolgjende (sin (23a)), dêr’t *â*, lykas wenstich, mei in doetiid ferbûn wurdt. Yn it santjinde-ieuske Hollânsk wie dy konstruksje likegoed húsriem (23b). Yn it Hollânsk fan Cats koe (FC-) *ooit* al mei in notiid ferbûn wurde.

- (23) (a) And dedet al forslan / Ther a lijf wan. (Thet Freske Riim r. 203-4, ca 1490)
‘En fersloech alles wat ooit/mar libbe.’
- (b) Wat oyt hier adem blaest, dat neem ick tot getuygen. (Cats, *Aspasia*, 1656)

It feit dat dit Fryske *free choice ea* yn alle foarbylden (sawol yn ‘e midsieuwen as yn ‘e santjinde ieu) konsekwiint mei in doetiid ferbûn wurdt, makket it nammerste oannimliker dat dit *ea* in fariant wêze moat fan it gewoane temporele *ea*. It feit dat it Frysk fan foar 1700 foar dat FC-gebrûk wol it ‘foartidige’ wurd *ea* ta syn foldwaan hie mar blykber net it wurd *jimmer* (oars as bygelyks it moderne Dútsk) makket dan dat sokke *free choice* sinnen needsaaklik mei in doetiid ferbûn waarden.

It is foar de moderne lêzer miskien wat nuver dat in haadwurdkloft mei in *free choice*-ynterpretaasje yn ‘e santjinde ieu de foarm ha kin fan in relatyf-sin mei in definyt antesedint, lykas *’t wird dat hy æ joe* yn (22b). Mar dat wie ek yn it Hollânsk fan dy tiid net ûngewoan, sjoch it foarbyld fan Vondel yn (24a) en it Hollânsktalige foarbyld fan Gysbert yn (24b). Yn it foarbyld fan Vondel is it antesedint fan in *free choice* haadwurdkloft (nammentlik *’T Woed ongediert*) net allinnich definyt, mar ek in iental (mei kollektive betsjutting), krekt as *’t wird dat hy æ joe* yn (22b) in iental is (mei in generike of dêrmei ferlykbere betsjutting). Sa’n iental hoeft op himsels gjin beswier te wêzen. Yn Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen) wurdt útholden it wurd *ea* yn sokke 17de-ieuske FC-konteksten op himsels, as wurd, in ‘free choice item’ is: it hat de betsjutting fan ‘by likefolle hokker gelegenheid’.

US WURK LX (2011), p . 22

(Foar in alternative ferklearring soe men in foarbyld fine kinne yn Hoeksema (2008).)³⁵

- (24) (a) Die forsert, die, voor wiens geweld besweeck, / 'T Woed ongediert, daer oyt af werd gehoort (*nammentik Hercules*). (Vondel, *De Amsteldamsche Hecuba*, 1626)
- (b) Hunn' gedacht'nis-geur zal zijn / Als den lout'ren leck'ren Wijn, / Die oyt Libans ranck kond' geven. (GJ, *Reynolds*, útjefte Brouwer e.o. s. 374, 1666)

Yn it foarbyld fan Vondel yn (24a) komt it derop del dat Hercules op in distributive wize alle bisten ferslein hat dy't der mar ('by de iene of oare gelegenheid') west ha. Dus bygelyks de wylde baarch by gelegenheid A, de liuw by gelegenheid B, de gefaarlike fûgels by gelegenheid C, ensafuorthinne. Ik wol op 'en nij beklamje dat it hjir net sljochtwei hinne giet om in samling fan *woed ongediert* dy't 'op in bepaald momint' libbe, mar om alle meunsters fan alle tiden (alleast oant en mei Hercules), krekt as by *it wird hy ae joe*. (Dat is te sizzen: tsjinner A fiert opdracht 1 by gelegenheid *x* út, tsjinner B docht itselde mei opdracht 2 by gelegenheid *y*, ensfh.) It wurd *ea* is dus yn gjin gefal eksistensjeel of 'spesifyk' (Haspelmath (1997: 37-45)), en it betsjut dus net: 'op in bepaald momint'. Op ferlykbere wize lit Gysbert Japiks yn syn *Reynolds* (sin (24b)) sizze: 'harren neitins sil krekt sa (noflik) wêze as (alle) kleare en lekkere wyn dy't de wynrank fan (it fruchtbere) Libanon (yn alle tiden) mar jaan kind hat'.

It liket sadwaande wol wis dat der yn 'e 17de ieu in *free choice* gebrûk fan *ea* (yn frije en ferlykbere relatyfsinnen) west hat. Dit free choice-gebrûk is op himsels net sa útsûnderlik, omdat it foar it neist om in fariant fan it gewoane temporele *ea* giet. It is ek net sa dat dit free choice gebrûk ynienen ferdwûn is nei it ferdwinen fan it wurd *ea*. Yn sin (25) is de rol fan FC-*ea* oernommen troch it lienwurd *oait*, mei it foarsisbere ferskil dat *oait* net mei in doetiid ferbûn hoeft te wurden.

³⁵. Hoeksema (2008: 398-402) jout in Nederlânsk foarbyld *de gast die ook maar enig commentaar heeft wordt onmiddellijk buiten gezet*. Yn dy sin is in definite haadwurdkloft de *licenser* fan in negatyf-polêre útdrukking (NPI), te witten *ook maar enige*; it feit dat dat antesedint yn it iental stiet is dêrby gjin beswier: it giet om in symboalyske, tinkbyldige gast dy't in plak ynnimt fan in rychje mooglike gasten; it hat sadwaande deselde wurking as *alle gasten die ook maar enig commentaar hebben*. Sjoch fierders oer sokke sinnen de literatuer oer frije relatyfsinnen as 'definite descriptions', bygelyks Heller & Wolter (s.j.), Tovina et al. (2004: 418) en Giannakidou (1997: 397).

- (25) 'k Winschje Frieon jou for it leste, / Het oyt immen
winschje kin. (Althuysen, 1755, yn in brief)

Sa't te ferwachtsjen wie, hie dit FC-*oait* ek in wjergader yn it Hollânsk fan dy tiid. It liket derop dat it achttjinde-ieuske Frysk it Hollânske wurd *ooit* mei al syn betsjuttingen en syn distribúsje oernommen hat,³⁶ sa't sin (26a) sjen lit. Yn it achttjinde-ieuske Hollânsk wie *immer* as synonym fan itselde *ooit* te brûken, sa't it liket (26b).

- (26) (a) Kardoezen, kogels, of 't geen krygskunde ooit bedacht.
(Rotgans, 1700)
- (b) Alles was nog wel, maar de Natuur gaf u een zo teder, zo gevoelig hart, als er immer een in den reinen boezem van een deugdzaam meisje klopte! (Wolff, 1784)

Oan 'e oare kant is der tusken de santjinde en de achttjinde ieu wol wat fer-oare wat dat FC-*ea* (en -*oait*) oanbelanget. Yn it foarste plak koe FC-*oait* allinnich yn echte frije relatyfsinnen in plak krije en net yn sinnen fan it type "it wurd dat God ea joech" (ferlykje sin (22b)). Dat makket it oannimlik dat it 18de-ieuske wurd *oait* yn sokke FC-konteksten op himsels, as wurd, in NPI is (mei de betsjutting: 'by ek mar ien gelegenheid'), oars as 17de-ieusk *ea*, dat in FCI is. (Sjoch, alwer, Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen).)

Yn it twadde plak hie de Fryskprater út 'e earste helte fan 'e santjinde ieu foar sokke 'FC-sinnen' gjin oare taalkonstruksje ta syn foldwaan as FC-*ea*. Dat wie yn 'e midsieuwen al sa. Mar yn 'e twadde helte fan dy ieu kaam der hiel stadichoan in alternative útdrukkingswize opsetten, te witten ien mei it fokuspartikel *mar*. Dy fernijing liket út it Hollânsk oernommen te wêzen (al hoeft dat net perfoarst sa te wêzen³⁷). Yn 'e rin fan 'e santjinde ieu krigen de

³⁶. Dat jildt sels foar it nuveraardige *oait* (*of oait*) *net*, dat yn 'e achttjinde ieu mear as twa trije kear yn it Frysk opdûkt: *Dat kin ik my næt forzinne, Farsen hab ik ooit næt schreun* (anonym brulloftsfers, 1756). Yn 1726 skreau C. Tuinman yn it Hollânsk: *Heb je ooyt of ooyt niet buiten den pot gepist?* (Stoett (1925, dl 2:183)).

³⁷. Fokuspartikels lykas *nur* en *immer* ha jo ek yn it Dútsk. Mar it is wol opmerklik dat it fokuspartikel *mar* yn it Frysk it âlde *ea* yn ien kear út it stee wrot hat, wylst yn it Dútsk de útdrukking *was ... immer* nch altyd húsriem is. Yn it moderne Dútsk kin in fokuspartikel ek mei in (oarspronklik) temporeel bywurd kombinearre wurde, oars as yn it Frysk: *wer auch immer*. De Fryske sitewaasje liket nei 1700 in kreative kopy fan dy yn it Hollânsk te wêzen.

saneamde fokuspartikels *ook* en *maar* ommers de gait yn it Hollânsk.³⁸ Sa dwaande waard, bygelyks, *wat je maar wilt (kun je krijgen)* in brûkber alternatyf foar *wat je ooit/immer wilt (of: wilde)*. Dat *maar* is feitliken it Hollânske *maar* yn 'e betsjutting fan *slechts*, dus de ynterpretaasje is soksawat as: 'jo hoeve net mear te dwaan as (in ding ha) wolle en jo sille it (ding) krije'. Foar 1700 oppenearre it fokuspartikel *mar* him noch komselden yn it Frysk. In útsûnderlik foarbyld is de neifolgjende sin (27) fan Sickes, dy't it fokuspartikel *mar* (op aspektueel-neutrale wize) mei in notiid kombinearret:

- (27) Ick sil dy alle wraadsche wille jaan / wat dijn hart mar bejerrit. (Jan Sickes, *Ackrumer Friesche-Boere Almanach*, 1671)

Yn 'e achttjinde ieu dêrfoaroer waard dat gebrûk fan it fokuspartikel *mar* de meast frekwinte wize om *free choice* ut te drukken yn it Frysk (yn pleats fan 17de-ieusk 'foartidich' *ea* of 18de-ieusk 'aspektueel-neutraal' *oait*). Dat is in wichtige oanwizing foar it feit dat it kwantitative ûnderskied in hieltyd gruttere rol krige yn it Frysk, wylst it aspektuële ûnderskied op 'en doer yn it neigean rekke (paragraaf 3). It achttjinde-ieuske *oait* betsjut hast allinnich 'op ek mar ien momint' ('umquam'); it hat dus gjin 'universele' betsjutting mear en it rekket syn FC-betsjutting geandewei ek kwyt. Yn 'e seksje hjirnei.4 sil in fariant fan it FC-*ea* op it aljemint komme, te witten it *concessive conditional*-gebrûk fan 17de-ieusk *ea*.

4.4. *Concessive conditional* ea (CC-*ea*)

Der wie yn 'e santjinde ieu noch in oar gebrûk fan *ea*, dat wol wat op FC-*ea* liket (ferlykje de FC-foarbylden yn sinnen (28a,b)), mar yn 'e semantyske literatuer in apart plak tawiisd krigen hat. Dat is it 'concessive conditional'-*ea* dat yn sin (28c) te finen is.

We sille aansten sjen dat, krekt as wat it gefal wie by FC-*ea*, ek yn it gefal fan CC-*ea* it oarspronklike wurd by einbeslút ferkrongen wurdt troch in 'Hollânsk' fokuspartikel, nammentlik *ek*.

CC-*ea* liket in soad op syn Dútske en Ingelske wjergaders, bygelyks : *was du auch immer versuchst (es wird scheitern)* en *whatever you try (it won't succeed)*. By al sokke foarbylden wurdt in útdrukking brûkt dy't as

³⁸. Foolen (1993), Hoeksema (2002).

basisbetsjutting de funksje fan temporeel bywurd hat (*immer, ever*) en dy't ek foar FC-gebrûk fertuten docht. It FC-gebrûk en it CC-gebrûk binne dus foar it neist wol besibbe.

- (28) (a) Alles watsto mar (*lea*) wolst. (*Free Choice*)
(b) Wannearsto mar (*lea*) wolst. (*Free Choice*)
(c) Watsto ek (*lea*) besykje silst, it sil omdôch wêze.
(*Concessive conditional*)

Foarbylden fan *free choice* yn kondisjonele sinnen (ferlykber mei (28a)) binne de sinnen (29a-b). Sin (29a) komt by Gysbert Japiks wei: hy ferbynt FC-*ea* mei in notiid, sa't er ek út-en-troch in temporeel negatyf-polêr *ea* mei in notiid ferbynt (ferlykje sin (15) yn seksje 3.2).

- (29) (a) 't Foer gearje se' ijn, az Y (...) / Mey 't goe Jon yp'ne' oermijlde' hân se' ea forsiedgje. (GJ, Psalm 104)
De bisten gearje it foer yn, as Jo se mar sêdzje mei Jo oermylde hân (dat wol sizze: hieltyd as jo dat dogge³⁹).
(b) (...) and hi winne thet gelt it sine friundum hwenna hi muge.⁴⁰ (Fivelgo 21.6 r26; noat: *hwenna* = hwen â):
En hy (de fete-oanfierder) mei dat jild fan syn besibben krije, wannear't er (mar) kin.

It '*concessive conditional*'-gebrûk⁴¹ fan (28c) sjogge wy yn de folgjende sinnen (30a-b); sinnen (30c-d) litte sjen dat ek dat gebrûk yn 'e midsieuwen al foarkaam, en wol yn kombinaasje mei *â* (de foarrinner fan *ea*). Yn 'e santjinde-ieuske foarbylden sjogge we hieltyd in doetiid, wat yn (30b) op-

³⁹. Hjir is *ea* net universeel brûkt; universeel *ea* heart by haadsinnen en dêrmei ferlykbere konteksten, sa't yn 4.2 útlein is.

⁴⁰. Yn dizze sin is it haadtiidwurd (*muge*) in subjunktyf-presens-foarm, dus gjin doetiid. Mooglik is de tekst sa âld dat *â* noch net 'foartidich' is (en *âmmen* noch net foarkomt), lykas yn besibbe talen yn it ier-germaanske tiidrek. Sjoch oer dy âldere taalfaze seksje 5.4 (oer *jimmer*). De kombinaasje *hwenn-a* liket in gefal fan klitisearring te wêzen, ferlykber mei *when-ever* (ien wurd). Dat soe betsjutte dat FC-*ea* yn dy tiid grammatikalisearre wie, mar letter net mear (en dus mear op it 'gewoane wurd' *ea* begûn te lykjen). Sjoch Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen) foar in fyzje oer de ûntjouwing fan FC-*ea* (fan FCI-eftich nei NPI-eftich).

⁴¹. Leuschner (1998). Deselde Leuschner brûkt it wurd *Irrelevanzpartikel* yn Leuschner (2000), as Dútsk *immer* te praat komt (ferlykber mei CC-*ea* en fokuspartikel *ek* yn it Frysk).

fallend is. Miskien wie dat de gewoane wize fan útdrukken yn 'e santjinde ieu, mar tsjintwurdich soe men in notiid brûke.

- (30) (a) Want dear 'k æ die, nogh tocht, t' herr' lee, / Dear hadde s' dobbe' in tijz-not ree. (GJ, Psalm 35, 1666)
Want hoewol't ik neat die of tocht om harren leed te dwaan, ha hja falkûlen en tizelnetten ree lizzen.
- (b) Waa aa het mææjkje woad / it mut degz al su bliuwe. (Hilarides, "Saaing", 1720, Hylpersk)
Likefolle wa't ek wat meitsje woe, it moat dochs altyd sa bliuwe (dat is te sizzen: alle besykjen rint op 'e non.)
- (c) (...) dere thoerma neen orkenen bytrowe sonder swarren hoe noegelyck hya a sint. (Roorda, 18.116).
Dêr mei men gjin tsjûgen betrouwe sûnder swarren, hoe betrouber oft se ek binne.
- (d) Elkes wast bodel hw grat sa hit a was. (Fivelgo 13.10)
Oars wie it erfdiel sa grut as it (mar) wie

In ferlykber foarbyld út it santjinde-ieuske Hollânsk is sin (31) út it jier 1656. Yn dy sin wurdt *ooit* al op nijmoadrige wize mei in notiid ferbûn. By de lytse santjinde-ieuwers waard (*n*)*ea* noch eksklusyf foartidich brûkt. Yn it ferheven wurk dat "Gysbert Japiks II"nei 1650 skreau, koe it ek sûnder dy foartidigens (sjoch seksje 3.2). Mar yn it konservative Hylpersk fan Hilarides yn 'e iere achttjinde ieu (sin (30b)) liket de skriuwer alle war te dwaan om de no-tiid te mijen.⁴²

- (31) Maer wat oyt iemant doet, het raeckt mijn herte niet, 't is mis en sonder vrucht al wat Cupido schiet. (Cats, Aspasia, 1656)

Krekt sa't by it FC-*ea* yn 4.3 it gefal wie, kaam der yn 'e rin fan 'e santjinde ieu in fokuspartikel opsetten as alternatyf foar CC-*ea*. Yn 1615 hie Bredero al in sin mei it fokuspartikel *ook* delskreaun (sin (32)). Dat fokuspartikel is, alwer, folslein aspektueel-neutraal.

⁴². Oer de konservativens fan it Hylpersk, sjoch bygelyks Jonkman & Versloot (200:97). De Hylper foarm *aa* (ynstee fan *ea*) is bygelyks dúdlikernôch konservatyf (fl. midsieusk Frysk *â*). Hilarides syn Seemans-almenak fan 1679 (Feitsma 56: 139-40) tilt boppedat op fan de argaïsmen: bygelyks de meartallen *skip* ('skippen') en *mæn* ('manlju') en de tiidwurdsfoarm *sent* ('(hja) binne'). Yn seksje 4.4 sil de concessive conditional-gebrûk fan *ea* yn it Hylpersk oan 'e oarder komme, dat yn it Frysk foar 1700 al frij argaysk liket.

- (32) Ick tast niet an myn hoedt wien my oock mach gemoeten, /
Ten sy de grooten my met blooten hoofde groeten, (Brede-
ro, 1615, yn it WNT sitearre sv *ook*.)

Yn 'e Taaldatabank is te sjen dat it Frysk fan de santjinde ieu dit partikel al út en troch oernimt (yn 'e Fryske foarm *ek*) as alternatyf foar *ea*. De beide sitaten yn (33a,b) komme út Gysbert Japiks syn *Suwnerlinge forhânlinge*, dy't út it Frânsk oerset is. Miskien is dat fokuspartikel representatyf foar Gysbert syn lettere wurk, mar miskien hat it ek mei Hollânske ynfloed (by it oersetten) te krijen. Yn syn Hollânske wurk brûkte Gysbert ommers it fokuspartikel *ook*, sa't foarbyld (33c) sjen lit. Yn it psalmfragmint yn sin (30a) hiene we foarbylden sjoen fan it âlde en oarspronklike CC-*ea* by Gysbert Japiks: *want dear 'k ae die, noch tocht*. Yn seksje 3.2 is it ôfwikende taalgebrûk fan Gysbert yn 'e ferlykbere oersetting *Dorilis en Cleonice* út deselde perioade al op it aljemint kommen.

- (33) (a) In hoe gemienssem dat se ææck mey e Prince lyckje to wez-
zen. (GJ, *Suwnerlinge forhânlinge*)
(b) hoe jamck wy ææck ærbeidje mogge om dy to ontrinnen.
(GJ, *Suwnerlinge forhânlinge*)
(c) Dat noyt gauwste sinnebril, en / Hoe wijdweyig dat se ook
speelt' / Oyt hunn' hardigheyd verveelt. (GJ, XVIII Wet-
steen vernuften, útj. Brouwer e.o., 391 nr. xviii)

Yn 'e achttjinde ieu is it *concessive conditional*-gebrûk fan *ea* hielendal ferdwûn en ferfongen troch it fokuspartikel *ek*, foarsafier as de TDB sjen lit. It *free choice oait* yn 4.3 hie likegoed in frij marzjinaal karakter krige. Der liket dus wol in ferbân te wêzen tusken it ferdwinen fan it wurd *ea* sels en it hieltyd marzjinalere karakter fan syn 'oare' betsjuttingen (universeel 'altyd', FC-'likefolle wa', CC-'wa ek'), sjoch 4.3.

Besprek en konklúzje

It 17de-ieuske Fryske *ea* hie njonken syn suver temporele negatyf-polêre betsjutting ek trije oare betsjuttingen (yn bepaalde sinkonstruksjes): it saneamde 'universele' *ea* ('altyd', feitliken in FCI), it FC-*ea* ('likefolle wa') en it CC-*ea* ('watsto ek besikest'). De earste betsjutting wie yn 'e santjinde ieu al hast útstoarn en yn de twa oare betsjuttingen waard *ea* geandewei troch fokuspartikels ferfongen. Yn paragraaf 3 waard al útlein dat it

‘aspektuële’ karakter fan it wurdfjild weiwaard, yn dizze paragraaf is dúdlik wurden dat it ‘kwantitative’ en ‘suver-temporele’ karakter hieltyd wichtiger waard (ferlykje ek paragraaf 1 en seksje 2.2). By einsluten bleaune der trije suver temporele bywurden oer, mei de betsjutting ‘op ek mar ien momint’, ‘op gjin momint’ en ‘op alle mominten’. Om 1700 hinne waarden dêr de ‘rymjende’ wurden *oait*, *noait* en *altyd* foar brûkt (sjoch Hoekstra, Slofstra & Versloot, te ferskinen).

De Fryske ûntjouwing yn ‘e santjinde ieu hat in soad fan de Hollânske gong fan saken wei en liket dy út en troch nei te folgjen, bygelyks by it opkommen fan de fokuspartikels. De taalsitewaasje nei 1700 liket sels in kopy fan it Hollânsk te wêzen.

5. *Relatearre saken*

Yn grutte halen is it ferhaal fan *ea* en *nea* no ferteld. Yn it belang fan de helderheid, de faasje en de gearhing is net alles oan ‘e oarder kommen wat in rol spilet. Dêrom sille dy saken hjir te praat komme.

5.1. *Negative polariteit*

Yn it boppesteande hat der praat west fan in negatyf-polêr (en yndefinyt) *ea*, yn tsjinstelling ta it universele *ea*. Oer it ferskynsel ‘negative polariteit’ sels is oant no ta net folle sein. In wichtich skaaimerke fan saneamde ‘*negative polarity items*’ is de defisjinte distribúsje fan sokke útdrukkingen. In foarbyld fan sa’n NPI is de útdrukking *ek mar* (*in bytsje*). Dy útdrukking kin net yn in gewoane positive sin as (34a) foarkomme, mar wol yn beskate oare konteksten, bygelyks negative sinnen (34b), frije en ferlykbere relatyfsinnen (34c), kondisjonele sinnen (34d), fragen (34e) en in pear oare omtreksten.⁴³

- (34) (a) *Ik ha ek mar in bytsje besleur oer reedriden.
(b) Der wie gjinien dy’t ek mar in bytsje besleur hie oer reedriden.
(c) Alle minsken dy’t ek mar in bytsje besleur ha oer reedriden.
(d) At jim ek mar in bytsje besleur hiene oer reedriden

⁴³. Der binne ferskate klassen fan NPIs (*negative polarity items*); de meast ‘sterke’ NPIs komme allinnich yn negative omtreksten foar (bgl. *net hoeve*, *gjin sprút*), wylst oare klassen in rommere distribúsje ha. Mar sels yn ien en deselde klasse kinne ferskillende NPIs ferskillende distribúsjes ha (sjoch Zwarts (1981, 1986), Van der Wouden (1994), Giannakidou (1997)).

- (e) Soe der ek mar ien minske west ha dy't besleur hat oer reedriden?

It docht út de foarbylden yn 'e Taaldatabank sûnder mis bliken dat alle gefallen fan net-universeel *ea* (en *jimmer*) yn it midsieuske en iermoderne Frysk yn algemien bekende NPI-konteksten steane.⁴⁴ Dat feit hoeft jin gjin nij te dwaan. Itselde ferskynsel docht him ommers foar by de midsieuske en iermoderne wjergaders yn it Nederlânsk en Dútsk, sa't yn it foargeande al wiidweidich beskreaun is. Allinnich yn hiel resint substandert Frysk wurde *ea* en *oait* út en troch wol brûkt yn de *spesifike* betsjutting fan 'ienris' of 'op in bepaald stuit'. Dat gebrûk is nei alle gedachten út it Nederlânsk fan de perioade nei 1960 oernommen, sa't we aansten sjen sille.

It mei no wol folslein dúdlik wêze dat iermodern Frysk *ea* gjin spesifike betsjutting hie mar in negatyf-polêrenien. Hjir folget lykwols noch in nij argumint. Van Helten (1881:100-101) docht te witten dat it ûnbeskate lid-wurd *een* yn it Nederlânsk fan Vondel yn guon konteksten weilitten wurde kin: bygelyks by fragen (ferlykje sin (35a)), negaasjes en kondisjonele sinnen. Al dy krektneamde konteksten binne wolkende NPI-konteksten dêr't jo in negatyf-polêr wurd lykas *ea* of *oait* ferwachtsje kinne. Itselde taalferskynsel wie ek yn it iermoderne Frysk te merkbiten (sjoch (35e) en (18d) yn 3.2: *hy schil nea holle' optille*), wat in ekstra oanwizing is foar it NP-karakter fan *ea*. (Ferlykje *ea faam* yn (35e) mei *oyt maeght* yn (35g).) Feitliken is it hjir om in algemien Westgermaansk ferskynsel te rêden. Sokke sinnen wiene yn 'e midsieuwen ommers al hiel gewoan yn it Middelheechdútsk (sin (35b), sjoch Paul (2000)), it Middelnederlânsk (sin (35c), ferlykje Stoett (1909:59)), en ek yn it midsieuske Frysk (sin (35d)). Yn 'e iermoderne tiid is dy taalkonstruksje bewarre bleaun. Foarbylden fan santjinde-ieusk Frysk (sin (35e)) en Nederlânsk (sin (35a)) waarden niiskrekt al besprutsen. It achttjinde-ieuske Frysk (sin (35f), mei it wurd *oait*) hâldt en draacht him hjir as in fuortsetting fan it santjinde-ieuske Frysk (mei it wurd *ea*).

⁴⁴. In folslein oersjoch is te finen yn de net-útjûne artikels fan Eric Hoekstra & Bouke Slofstra, yn 'e databank fan dit ûndersyk (BS) en yn in omparter (BS). De kontekst 'factive emotive' (yn: *O foey dat wy 't æ diene*, GJ, Psalm 80) liket in útsûndering te wêzen (fl. VMNW s.v. *oait*), mar ek dy omttekst is in NPI-omtekst (Giannakidou (2002: 15) en (1997: 371-2)). Parallelfoarbylden binne yn it âldere Dútsk en Hollânsk by de rûs te finen (WNT, Grimm etc.). Yn Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen) wurdt it ferskynsel *factive emotives* ûnder *exclusive heads* beflapt.

- (35) (a) Waer spreeckt profeet zo wilt? (Vondel)
(b) Wilt ir immer gewinnen edel wîp, sô nemt die selben frouwen. (Nibelungen)
Wolle jo in edele frou ha, nim dan deselde froulju.
(c) (...) en hadde nye coninc eenen knecht so ghetrauwe jegens hem als ic oyt was ende bem. (Van der Horst (2008: 480; NB: nye = nie = nooit, sjoch seksje 5.3)
(d) Hwersa en mon gant fon sine afta wifue to ene othera wiue. and hi ther a bern bi tilat. bi thes fiandis sponste. (Fivelgo, 7.8)
Wannear't in man fan syn wettige frou nei in oare frou ta giet en dêr likefolle hokker (?) bern oanset troch oantrunen fan de diuel.
(e) (...) in puwck-wondre fen 't jinge de hymmel æ faem mei beglanzge hie. (GJ, Dorilis & Cleonice, 1666)
(f) Wa saeg oijt better Prins? (Anonym, 1733)
(g) Waer heeft oyt maeght, als ick, soo'n groot geluck gekregen? (Cats)

Koartsein: de Fryske wurden *ea* en *oait* ha altyd in negatyf-polêre betsjutting hân ('op ek mar ien momint') en perfoarst gjin spesifike betsjutting ('op in beskaat momint'). De iennichste útsûndering op dy regel is in tige resinte en net-algemeine fernijing yn it Frysk, sjoch de sinnen yn (36a-c).

Dat 'nije' gebrûk fan *ea* en *oait* komt nei alle gedachten út it Hollânsk wei. Yn it Hollânsk fan nei 1960 is ommers dyselde nije betsjutting fan *oait* opkommen is, bygelyks: *oait was het IJsselmeer een zee.*⁴⁵ Nei it oardiel fan mysels en guon oaren binne de sinnen (36a-c) 'min' Frysk.

- (36) (a) *Ea* makke it Hegelân diel út fan it grutte Fryske gebiet. (Jierferslach 2009 fan 'e Rie fan 'e Fryske Beweging)
(b) It [i]mago is *ea* ûntstien, en sil ek wol wer fuortgean, omdat de realiteit dochs oars is. (Webside fan Fryske studinteferiening Bernlef)
(c) De kikkerts dy't *ea* bestienen (*De nachtblinde dei*, gedicht op 'e webside fan 'e Volkskrant)

⁴⁵. Hoeksema (1994, 1996, 1999).

5.2. *Myn leven*

Der wie sûnt de lette midsieuwen⁴⁶ yn it iermoderne Frysk in oare wize om ‘op ek mar ien momint’ (‘umquam’), ‘op gjin momint’ (‘numquam’) en ‘al-tyd’ (‘semper’) te sizzen. Dat wie de let-midsieuske útdrukking *myn leven* (letter ek wol: *myn libben*), dy’t dúdlikernôch út it Nederlânsk (of Leechdútsk) oernommen waard.⁴⁷ (Útdrukkingen lykas *myn dagen* en *myn libbensdagen* beskôgje ik as farianten fan *myn leven*.) Yn (37a) is *dijn libben* in synonym fan *ea*, yn (37b) is *mijn leven naet* in synonym fan *nea* en yn (37c) is it besibbe *positive polarity item* (PPI)⁴⁸ *al zijn libben(-deagen)* in synonym fan *altyd*. Dy útdrukkingen mei *leven* wiene fierders aspektueel neutraal, krekt as it wurd *altyd*: se koene sawol nei it ferline as nei de takomst ferwize (*dit haw ik myn leven net sjoen; dat sil ik myn leven net dwaan*).

- (37) (a) It griest mij dat ik it zis! Heste dijn libben zok foelbekjen wol heard? (Meinerts, 1779)
- (b) Ick hie it mijn leven næt ljæud dat se sock in tjuwcken eerske hie. (WGB 1701)
- (c) Wa eenzen stelt, iz al zyn libben deagen en tzieaff. (Gabbema, sprekwurden, 1675)

Dy útdrukking *myn leven (net)* wie aardich frekwint yn ‘e iermoderne tiid, sa’t men yn ‘e ûndersteande tabel sjen kin.

⁴⁶. De earste attestaasje yn it Frysk is te finen yn de saneamde ‘Kleine Kronieken’; de útdrukking wie yn dy tiid ek yn it Leechdútsk en it Hollânsk (bg. Dirc van Delft) húsriem. Yn it WNT is *levedagen* de âldere foarm fan it lettere *levensdagen* (in fariant op *mijn leven*, sjoch hjirûnder). Dat soe op in Leechdútsk komôf fan de útdrukking wize kinne.

⁴⁷. Sjoch oer ferlykbere útdrukkingswizen mei ‘temporeel’ *libben*: Tovina et al. (2004: 409), Haspelmath (1997: 229) en de ferlykbere útdrukking *in years* (Hoeksema (1998)). Sokke oerdriuwendende útdrukkingen wurde ornaris ‘maximizers’ neamd, sjoch: M. Israel (s.j.): ‘Minimizers, maximizers (etc.)’.

⁴⁸. Oer Positive (of: Affirmative) Polarity Items, sj. Progovac (1994), Giannakidou (1997), Van der Wouden (1988).

(38) Tabel: frekwinsje fan *myn leven (net)*

<i>Perioade</i>	<i>ea</i>	<i>nea</i>	<i>oait</i>	<i>noait</i>	<i>jimmer</i>	<i>nimmer</i>	<i>leven</i>	<i>l. net</i>	<i>TTL</i>
1550-1599	0	0	0	0	2	2	0	0	4
1600-1649	0	5	0	0	2	10	0	1	18
1650-1699	34	37	0	2	0	7	2	2	84
1700-1749	2	1	26	65	0	7	8	7	116
1750-1800	0	0	140	285	8	3	13	23	472
TTL	36	43	166	352	12	29	23	33	694

Myn leven (net) hie in mear beheinde distribúsje as *ea* en *nea*. It kaam hast allinnich foar yn retoaryske fragen (*hasto dyn leven soks sjoen?*), ferlikingen (*sa moai as ik myn leven sjoen ha*) en negative sinnen (*myn leven net*). Boppedat hie de útdrukking in stilistyske beheining: hja wie sprekta-lich en hja hie in *maximalizing* retoryk (Israel s.j.). Dêrom waard se faak en folle brûkt yn kluchten, mar hielendal net yn psalmoersettingen (net by de *ea*-sizzer Gysbert Japiks yn 'e 17de ieu en net by de *oait*-sizzer Jan Althuysen yn 'e 18de ieu).

5.3. *Nederlânsk ie en nie*

Sa't yn paragraaf 1 al sein waard, hie it 17de-ieuske Nederlânsk njonken *oait* en *noait* de synonymen *ie* en *nie*. Dy twa wurdpearen wiene allebeide Nederlânske erfwurden en kamen al sûnt de midsieuwen njonken elkoar foar. Der wie gjin ferskil yn betsjutting foarsafier as men op 't heden wit.⁴⁹ De beide wurdpearen wiene ek gjin regionale farianten (sa't yn (39c-d) bliken docht). Dat it docht jin gjin nij dat nei ferrin fan tiid ien fan beide wurdpearen ferdwine soe en dat wie it pear *ie/nie*. In âld foarbyld fan *ie* is te sjen yn (39a). Dit *ie* is folslein synonym oan *oait*, sawol yn 'e midsieuwen (39a-c) as yn 'e iere 17de ieu (39d). De Amsterdammer Bredero wie ien fan de lêste minsken dy't *ie* skreaunen, yn it begjin fan de 17de ieu (39d). Dêrnei krigen *oait* en *noait* (mei it delgeande *jimmer* en *nimmer*) it monopoaly yn it Hollânsk.

- (39) (a) Die liefste die ic ie ontfinck. (Sente Lutger, ca 1270)
 (b) Als ware vp den clauersten dach / die noch oit man gesach.
 (Maerlandt, 1285)

⁴⁹. Van der Horst (2008: 706, 957).

- (c) En hadde nye coninc eenen knecht so ghetrauwe jegens hem als ic oyt was ende bem. (Van der Horst 480, om 1200 hinne)
- (d) Dat hij noyt om mijn docht, noch nie en heeft versocht. (Bredero, 1612)

It is net útsletten dat de dea fan *ea* en *nea* yn it Frysk op 'e ien of oare wize ferbûn is oan de delgong fan *ie* en *nie* yn it Nederlânsk, sjoch Hoekstra, Slofstra & Versloot (te ferskinen). It Fryske *ea* is ommers ek de streekrjochte etymologyske wjergader fan Hollânsk *ie* (en Dútsk *je*). Mar ik soe net úthâlde wolle dat de dea fan *ea* en *nea* ienfâldichwei in pleatslike fariant is fan de delgong fan *ie* en *nie*. Yn it Nederlânsk wie der in natuerlike taalynterne ûntjouwing; dêrby gie in oerstallige 'eigen' fariant (út in samling fan twa) ferlern en bleau de oare bewarre. Yn it Frysk dêrfoaroer gie de eigen fariant ferlern en kaam der in lienwurd foar yn it plak.

It liket der oars wol op dat it Hollânske *ie* syn aspektuële 'foartidige' beheining oan de ein ta behâlden hat. Doe't Hollânsk *ie* ommers útstoar (rûchwei yn 'e rin fan 'e sechtjinde ieu), krige Hollânsk *ooit* stadichoan syn nije, aspektueel-neutrale betsjutting. Dyselde aspektuële beheining hie it iere santjinde-ieuske Fryske (*n*)*ea* nei alle gedachten ek noch, sa't yn paragraaf 3 oantoand waard. Dat it hat der alles fan dat Frysk (*n*)*ea* in skoft lang te ferlykjen wie mei Hollânsk (*n*)*ie*, en pas by Gysbert mei (*n*)*ooit*. Yn in sitaat fan 1614 wurdt de Hollânske foarm *nie* brûkt, ynstee fan Frysk *nea* (sin (40a)), wat op ynterferinsje liket te wizen. Yn Gysbert Japiks syn tiid (1603-1666) wie ynterferinsje mei it (doe al útstoarne) Hollânske *ie* en *nie* net mear mooglik. Gysbert skreau yn syn Hollânske stikken *ooit* en *nooit* as wjergaders fan Frysk *ea* en *nea* (sin (40b)). Nei Gysbert syn tiid wiene sawol Frysk (*n*)*ea* as Hollânsk (*n*)*ie* útstoarn. Yn beide talen waard no *ooit* en *nooit* brûkt.

- (40) (a) Fin en naeu eers kaam nie een ruum Firt. (Burmania, 1614; = (19b))
- (b) Dat noyt gauwste sinnebril, en / Hoe wijdweyig dat se ook speelt' / Oyt hunn' hardigheyd verveelt. (GJ, XVIII Wetsteen vernuften, útj. Brouwer e.o. s391, xviii) [= (42c), oer CC-ook]

5.4. *Taalhistoaryske noaten oer jimmer en nimmer*

De wurden *jimmer* en *nimmer* binne etymologysk mei *ea* en *nea* besibbe. *Jimmer* is feitliken *ea* + *mear* en *nimmer* is *nea* + *mear* (Boutkan & Siebinga, Grimm, Kluge, Philippa, WNT). De ‘neitidige’ betsjutting fan *jimmer/nimmer* (en harren wjergaders yn it Dútsk en Hollânsk) is yn it ilemint *mear* besletten.⁵⁰ (Datselde ilemint *mear* is ek de boarne fan de dynamyske betsjutting ‘(hieltyd) op ‘en nij’ tsjinoer it *mear* stative karakter fan ‘e foarmen sûnder *mear*, dy’t faker in tastân oantsjutte. De dynamyske betsjutting is te sjen yn: *sneynejuwnnen jiemmer struw* (Wassenbergh, 1767), dat wol sizze: alle sneinen op ‘en nij’.⁵¹ Dy foarmen mei *mear* (Dútsk *immer* en *nimmer*, Middelnederlânsk *emmer* en *nemmer*) kamen oan it begjin fan it Middelgermaanske tiidrek opsetten. Yn ‘e Âldgermaanske perioade kamen dy wurden noch net foar en bestie de opposysje mei ‘foartidich’ *je* en *nie* likemin. *Je* en *nie* en harren ekwivalinten hiene doe noch gjin aspektuële beheining. Mähl (2008: 127f) nimt oan dat in reliket fan dy âlde taalsitewaasje bewarre bleaun is yn *vnde to allen wekenen wert io de sondach vorgheset* (‘en yn alle wiken komt de snein op it foarste plak’), wêr’t universeel *io* net nei it ferline ferwiist. Datselde soe jilde kinne foar it âlde fragmint *thet pund wint â witan* (‘it pûn giet altyd foar tsjûgen’, Fivelgo 17.57).

De foarmen *jimmermear* en *nimmermear* (dy’t ek yn it Dútsk en it Hollânsk fan nei 1200 húsriem wiene) binne te beskôgjen as *jimmer/nimmer* plus in pleönastysk *-mear*. In noch fierdere útwreiding is de útdrukking *(n)immer-mear-bat* (of *-bet*), dy’t yn ‘e let-midsieuske oarkonden opdûkt en ek yn ‘e Bogerman-sprekwurden bewarre bleaun is: *Wa schil dat ymmer meer bat dwaen?* (Bogerman, 1551, sjoch sin (13b) hjirboppe). It midsieuske *bat* (of: *bet*) is de âldere fariant fan it moderne Fryske *better*.

It is my net dúdlik oft de foarmen *jimmer* en *nimmer* oarspronklik Frysk binne, oars as de trochsichtige foarmen *ea* en *nea*, dy’t dúdlikernôch út midsieusk Frysk *â* en *nâ* ûntstien binne (ferlykje *bâm* > *beam*). Neffens Hofmann & Popkema (2008) is de foarm *ammer* Easterlauwersk en binne de

⁵⁰. *Ea* en syn wjergaders hawwe etymologysk mei *ieu* (Latyn: *aevum*) te krijen, krekt as *eat* en *earne* (sjoch ek Halbertsma (1876)). De etymologyske wurdboeken binne net ienriedich oer it ûntstean fan Hollânsk *ooit*. Miskien is it mei *ie* (= *ea*) besibbe, miskien ek net.

⁵¹. Dy dynamyske betsjutting dûkt hieltiten yn ‘e wurdboeken op, mar wurdt yn ‘e literatuer (by myn witten) net of kwalik útwurke. Miskien hat it foar de (Westgermaanske) taalbrûkers op in stuit betiizjend west dat *jimmer/nimmer* sawol in neitidige as in ‘dynamyske’ funksje ha koe. Mar dy spekulasje lit ik hjir gewurde.

foarmen *emmer* en *immer* Westerlauwersk. Sjoen it feit dat de Easterlauwerske teksten yn it generaal âlder binne as de Westerlauwerske is it te ferwachtsjen dat *ammer* de oarspronklike Fryske foarm is (út *â + mâr*). De Westerlauwerske foarmen *emmer* en *immer* lykje wat fertochter te wêzen. De Nederlânske wjergader fan Frysk *jimmer* wie yn ‘e midsieuwen namentlik *emmer* (en *nemmer*), letter *immer* (en *nimmer*).

De foarm *jimmer*, dy’t hjoeddedei de standertfoarm is en yn ‘e iermoderne tiid frekwinter wie as *immer*, heart tige Frysk. De sekwinsje [jI] is ommers hiel marzjinaal yn it Hollânsk (*jicht, Jiddisch, Jip en Janneke*) en wat gewoaner yn it Frysk (*jild, jitte, jimme, jiske ensfh.*). Mar *jimmer* liket, histoarysk besjoen, oars net as in njonkenfoarm fan *immer* te wêzen, mei in protetyse *j-*, ferlykber mei Leechdútske foarmen lykas *jümmmer* njonken *ümmmer*.⁵² (De foarm *jimmer* kin net út Nijfryske brekking ûntstien wêze (fl. *ien* en *[jI]nlik*), want dy brekking kaam pas om 1750 hinne op.)

It Fryske *jimmer/nimmer* liket net allinnich yn ‘e uterlike foarm op it Nederlânsk, mar ek yn it gebrûk. Yn ‘e midsieuwen hie it Nederlânske *emmer/immer* (*niet*) út en troch de modale betsjutting fan ‘perfoarst (net)’. Dat is ek yn it midsieuske Frysk werom te finen (bgl. Aldfryske Oarkonden (OFO) 20201: *[e]mmer is hem naet misdeen* (‘him is perfoarst neat misdien’). It is dêrom oan te nimmen dat it Fryske *jimmer/nimmer* in lange perioade sa goed as identyk west hat oan it Nederlânske *immer/nimmer*. It is net folslein dúdlik oft *jimmer* yn Gysbert syn tiid al sa marzjinaal wurden is as by Gysbert sels (ferlykje seksjes 3.2 en 3.3). Mar nei it ynfieren fan aspektueel-neutraal *oait* en *noait* hiene *jimmer* en *nimmer* yn alle gefallen gjin semantysk ûnderskiedende funksje mear.

5.5. Konklúzje en besprek

Yn dit stik binne in tal ‘fergetten’ ûnderwerpen oan ‘e oarder kommen: it feit dat *ea* (en *oait*) negatyf-polêre útdrukkingen binne, de synonyme útdrukking *myn leven* (*net*), de delgong fan it Nederlânske *ie/nie* en de taalhistoaryske eigenskippen fan *jimmer/nimmer*. Sadwaande waarden yn dizze paragraaf relevante saken besprutsen dy’t de analyze yn it foarôfgeande net yn it paad steane.

⁵². Tank oan Arjen Versloot.

6. *In libben nei de dea foar ea en nea*

6.1. *Ynlieding*

Joast Halbertsma en oare skriuwers út 'e njoggentjinde ieu hawwe *ea* en *nea* in nij libben jûn, nei mear as hûndert jier ôfwêzigens (TDB); ien fan 'e earste foarbylden komt by Posthuma (1824) wei: *Waem kin mej her 't rjuecht paed ea misse*. Mar de paradoks fan dat nije libben is dat it de dea fan it oarspronklike *ea* en *nea* bewiist en befêstiget.

6.2. *It 'nije' ea en nea yn it Westerlauwersk Frysk*

It 'nije' *ea* en *nea* út 'e njoggentjinde ieu wie aspektueel-neutraal (41a); it nije *ea* wie boppedat suver en allinnich negatyf-polêr en net universeel. Der is dus in grut grammatikaal ferskil mei it santjinde-ieuske *ea* en *nea*. Dat is net sa frjemd, want it refitalisearre *ea* en *nea* waard brûkt as synonym fan *oait* en *noait*, dat (sa't wy no witte) sûnt 1700 hiel gewoan en frekwint wie yn it Frysk (41b). Krektsa waard it frijwat argayske *jimmer* wer in soad brûkt (41c).

- (41) (a) Swichtje foar ien poehans? Nea yn der îwichheit!; (J. Halbertsma, 1869, WFT)
- (b) Daer wie it oars noait merke. (E. Halbertsma, 1840, WFT)
- (c) Haad jimmer dij oon Frieske trou. (E. Halbertsma, 1802, WFT)

It 'nije' *ea* en *nea* (en *jimmer* en *nimmer*) hat net bysteat west om *oait* en *noait* út it stee te wrotten; krektoarsom: *ea* en *nea* lykje langer wat 'boekje-frysk' en se komme yn 'e sprektal kwalik foar. It hjirfolgjende, iroanysk bedoelde sitaat fan Anne Wadman, is yllustratyf.

- (42) Skriuw noait *noait* en *altyd*, mar jimmer *nea* en *jimmer*; net *noch*, mar stéfêst *jit* of jitte moaijer: *jitte*. (Anne Wadman, *Mei Abraham fûstkje* (1969), s.162.)

6.3. *It ferdwinen fan ea en nea bûten Westerlauwersk Fryslân*

Foarsafier as ik op grûn fan de wurdboeken⁵³ oersjen kin, is midsieusk *â* en *nâ* yn gjin oar Frysk dialekt bewarre bleaun as yn it Westerlauwerske

⁵³. De wurdboeken: Doornkaat Kolman (1965) en Gernot de Vries (1992) foar it Ostfriesisch; Ter Laan (1952) foar it Grinslânsk; Kramer (1961, 1964, 1995) foar it Sealtersk. Foar de Noardfryske dialekten is in ferskaat oan wurdboeken brûkt. De foarmen *imer*, *wan aleewen* en *leewedoog* komme út it wurdboek fan Hinrichsen

skreaune Frysk. Yn ‘e Noardfryske dialekten (NF) en it Sealterfrysk (SF) komme wy foarmen tsjin op basis fan (Dútsk) *immer* en *wann*, (Leechdútsk/Nederlânsk) (*min*) *lewen* en *altid*, (Deensk) *aldrig* en (Nederlânsk) *ooit*, mar net op basis fan *â* en *nâ* (tabel (43)).

It oarspronklik Hollânske *ooit* en *nooit* yn it Sealtersk is gjin geografysk isolearre ferskynsel. It wurdt ek yn it Ostfriesisch (Doornkaat Koolman (1965)) en it Grinslânsk (Ter Laan (1952)) oantroffen (bygelyks *nôit* en *sinôit neet* yn it Ostfriesisch). Yn dy beide Leechdútske dialekten binne útdrukkingen mei *leven* ek húsriem (*ooit van joen levend*, resp. *dien leevdag*). Wjergaders fan Dútsk/Hollânsk (universeel) *immer* en *altijd* komme yn dy omkriten likegoed foar.

It is dus grif gjin histoarysk tafal dat *â/ea* en *nâ/nea* har net hanthavenje koene yn it Westerlauwersk Frysk, wat ek de oarsaak west hat fan it ferdwinen yn it easten en it noarden.

(43) *Tabel: it ferdwinen fan â en nâ yn East- en Noardfrysk*

Legenda: *etymology*

<i>â</i> = Mids. Fr. <i>â</i> ,	<i>ooit</i> = N. <i>ooit</i>
<i>immer</i> = D <i>immer</i>	<i>aldrig</i> = Den. <i>aldrig</i>
<i>leven</i> = LD <i>lewen</i>	<i>altyd</i> = N./LD/F <i>altijd</i>
	<i>wann</i> = D. (<i>irgend</i>) <i>wann</i>

	“ <i>nea</i> ”	<i>etym.</i>	“ <i>ea</i> ” ⁵⁴	<i>etym.</i>	“ <i>altyd</i> ”	<i>etym.</i>
Sealtersk	nummer (nit)	<i>immer</i>	Jemoals	<i>immer</i>	<i>immer</i>	<i>immer</i>
Sealtersk		<i>Altyd</i>			<i>altide</i>	<i>altyd</i>
Sealtersk	silääрге nit	<i>Leven</i>			<i>al</i> <i>silääрге</i> ⁵⁵	<i>leven</i>
Sealtersk	<i>nooit</i>	<i>Ooit</i>				
Noardfrysk	<i>oller</i> , <i>uler</i>	<i>aldrig</i>	<i>Wan</i>	<i>wann</i>	<i>altidd</i>	<i>altyd</i>
Noardfrysk	<i>min</i> <i>leewe- doog ei</i>	<i>Leven</i>			<i>(a)leewen</i>	<i>(-)</i> ⁵⁶

(Ferring). De foarm *oller* komt út it wurdboek fan Jensen (Wiedingharde) en de bondel fan Johannsen. De besibbe foarm *uler* komt út it wurdboek fan Sjölin e.o. (Mooringer). It wurdboek ‘Tutsk-Freesk’ (Halligfriesisch) is ek rieplachte.

⁵⁴. De wjergaders fan Frysk *ea/ooit* binne net yn alle wurdboeken te finen.

⁵⁵. < *sin lewedage* (Leechdútsk), Pyt Kramer yn *Seelter Trouwe* 5.1 (1970), s. 12.

⁵⁶. De ferrifeljende útdrukking *aleewen* is net fan Leechdútsk *lewen* ôflaat (sa’t ik ynearsten ha woe), mar fan *al ewen* (tank oan Jarich Hoekstra).

6.4. *Besprek en konklúzje fan dizze paragraaf*

It 17de-ieuske *ea* en *nea* (út it midsieusk-Fryske *â* en *nâ*) is sa goed as ferdwûn yn 'e Fryske talen fan tsjintwurdich. De iennichste útsûndering (de Westerlauwerske skriuwtal) befêstiget de regel. It liket derop dat der in strukturele oarsaak wêze moat fan 'e dea fan *ea* en *nea*.

7. *Gearfetting en konklúzje*

Om 1700 hinne binne de erfwurden *ea* en *nea* (út midsieusk Frysk *â* en *nâ*) út it Frysk ferdwûn en kamen de Hollânske lienwurden *oait* en *noait* op. De twa oarspronklike Fryske wurden binne yn koarte tiid hielendal weiwurden út it Frysk, wat om in ferklearring freget. Yn Hoekstra, Slofstra & Versloot is sa'n ferklearring jûn. Dy hat mei in bredere taalhistoaryske ûntjouwing fan it wurdfjild te krijen. Yn dit stik is dy ûntjouwing sels oan 'e oarder kommen. It Fryske wurdfjild wie yn it begjin mear 'aspektueel' en op 't lêst mear 'kwantitatyf' en suver temporeel. It hat der alles fan dat it Frysk fan de earste helte fan de santjinde ieu wat konservatyf bleaun wie (bygelyks konsekwint foartidich (*n*)*ea*) en dat hjir en dêr ileymenten út it Hollânsk oernommen waarden (bygelyks de fokuspartikels *ek* en *mar*). Yn it nij ûntstiene kwantitative en suver temporele systeem koene de wurden *oait*, *noait* en *altyd* in plak krije, sjoch it krektneamde artikel. It is net hielendal dúdlik oft it ûntlienen fan *oait* en *noait* suver it gefolch wie fan dat (blykber ôfsletten) proses, of dat se, krektsoarsom, ek meiholpen ha by it ôfsluten fan dat proses. (Sjoch bygelyks de diskusje oer net-foartidich (*n*)*ea* by Gysbert en de Fryske sprektaal fan de santjinde ieu yn 3.3).

Fierders is yn dit artikel en yn itselde ramt mear klearrichheid jûn oer de *free choice* betsjutting fan guon dizzenige sinnen út 'e santjinde ieu (sjoch seksje 4.3).

Bottemaheerd 7

9737 NA *Grins/Groningen*

LITERATUER

- Boutkan, D. & Siebinga, S.M. (2005): *Old Frisian Etymological Dictionary*. Leiden, Brill.
- Breuker, P. (1993), *Noarmaspekten fan it hjoeddeiske Frysk*. Dissertaasje RU Grins.
- Breuker, Ph.H. (1989): *It wurk fan Gysbert Japiks*, 3 dielen. Ljouwert, FA.
- Breuker, Ph.H. et al (2003): *Gysbert Japix. Een keuze uit zijn werk*. Toege-licht door Philippus Breuker (red.) en vertaald door Douwe A. Tamminga en Atze Bosch in het Nederlands en Klaas Bruinsma en Jan Popkema in het Fries. Boalsert, It Gysbert Japicxhûs; Boalsert en Ljouwert, Fryske Academy.
- Brouwer, J.H., Haantjes, J. & Sipma, P. (1966): *Oantekeningen op Gysbert Japix*. Boalsert, Osinga.
- Buma, W.J. (1966): *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwersschen Jus Municipale Frisonum*. Ljouwert, FA.
- Bynon, T. (1977): *Historical linguistics*. Cambridge, CUP.
- Dayal, V. (1997): Free relatives and *ever*: identity and free choice readings. Yn: A. Lawson & A. Cho (eds.): *Proceedings of SALT VII*. CLC Publications, Cornell University, 99-116. Ithaca (US).
- DBNL: *Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren*. (Op ynternet: www.dbnl.org.)
- Doornkaat Koolman, J. ten (1965): *Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache*. Wiesbaden, Norden H. Braams.
- Epkema, E. (1824): *Woordenboek op de gedichten en verdere geschriften van Gijsbert Japix, als een vervolg op de ii vorige deelen van dat werk*, zamengesteld door E. Epkema. Leeuwarden, J. Proost.
- Feitsma, A. (1956) (red.): *Frysk út 'e 17de ieu*. Estrikken, nr 15. Grins, Frysk Ynstitút.
- Foolen, A. (1993): *De betekenis van partikels*. Dissertaasje KU Nijmegen.
- Giannakidou (1997): *The landscape of Polarity Items*. Dissertaasje RU Grins.
- Giannakidou, A. (2001): The meaning of free choice. *Linguistics and Philosophy* 24, 659-735.
- Giannakidou, A. (2002): Licensing and sensitivity in polarity items: from downward entailment to (non-)veridicality. Yn: M. Andronis e.o. (red.): *Papers from the annual meeting of the 38th Chicago Linguistic Society*. (Ynternet: home.uchicago.edu/~giannaki/pubs/cls.giannakidou.pdf)

- Grimm, J. & W. (1854-1971): *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig, Hirzel. (Yn-ternet: <http://germazope.uni-trier.de:8080/Projekte/DWB>)
- Halbertsma, J.H. (1872): *Lexicon Frisicum A – Feer*. Deventer, De Lange.
- Haspelmath, M. (1997): *Indefinite pronouns*. Oxford UP.
- Heim, I. & Kratzer, A. (1998): *Semantics in Generative Grammar*. Malden (Mass.), Blackwell.
- Heller, D. & L. Wolter (n.d.): Identity and indeterminacy in *-ever* free relatives.
(<http://ecommons.cornel.edu/bitstream/1813/13046/2/HellerWolter.pdf>)
- Helten, W.L. van (1881): *Vondel's taal; een proeve van onderzoek naar de grammatica van het Nederlandsch der zeventende eeuw*. Amsterdam, Petri.
- Hinrichsen, N. (1997): *Deutsch – Föhringer Wörterverzeichnis*. Oomram (Amrum), Quedens.
- Hoeksema, J. (1994): Once upon a time in Dutch: the story of *ooit*. Manuscript RU Grins.
- Hoeksema, J. (1996): Aantekeningen bij *ooit*, deel 1: *nog ooit* versus *ooit nog*. *Taalkundig Bulletin (Tabu)* 26, 3-16.
- Hoeksema, J. (1997): Negation and Negative Concord in Middle Dutch. In: D. Forget e.o. (eds.): *Negation and Polarity: Syntax and Semantics*, 139-158. Amsterdam, Benjamin.
- Hoeksema, J. (1998): In days, weeks, months, years, ages: A class of temporal negative polarity items, 1-16. (Yn 2005 op 'en nij bewurke.) (Yn-ternet: <http://www.let.rug.nl/hoeksema/research.htm>: Festschrift Ron Zonneveld.)
- Hoeksema, J. (1999): Aantekeningen bij *ooit*, deel 2: de opkomst van niet-polair *ooit*. *Tabu* 29 (4), 147-172.
- Hoeksema, J. (2002): Polarity-sensitive scalar particles in early-modern and present-day Dutch: distributional differences and diachronic developments. *Belgian Journal of Linguistics* 16, 53-64. (Yn-ternet: <http://www.let.rug.nl/~hoeksema/bjl.pdf>)
- Hoeksema, J. (2007): Parasitic licensing of Negative Polarity Items. *Journal of Comparative Germanic Linguistics*, 10/3, 163-182.
- Hoeksema, J. (2008): There is no number effect in the licensing of negative polarity items: a reply to Guerzoni and Sharvit. *Linguistics and Philosophy* 31, 397-407.
- Hoekstra, E. & Siebinga, S. (2007): "Exploring the Distribution of *aeng*, the Old Frisian Counterpart of Modern English *any*, Modern Dutch *enig*". Yn: Bremmer Jr., Rolf H., Stephen Laker and Oebele Vries (eds.)

- Advances in Old Frisian Philology*, Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 64, 153-164.
- Hoekstra, E. & Slofstra, B. (2008): How majority languages influence minority languages: the linguistic mechanisms and some consequences. In: T. de Graaf e.o. (eds.) *Endangered Languages and Language Learning, Proceedings of FEL xii*; 31-38. Ljouwert, FA.
- Hoekstra, E. & Slofstra, B. (2009): Oer de ûntjouwing fan guon negaasjes yn it Midfrysk en it Nijfrysk: *ea, nea, oait, noait, (fan) syn libben (net)*. (Net-útjûn artikel.)
- Hoekstra, E. & Slofstra, B. & Versloot, A. (te ferskinen): Changes in the use of the Frisian quantifiers *ea/oait* 'ever' between 1250 and 1800. Te ferskinen yn 'e *proceedings* fan de *International Conference on Historical Linguistics (ICHL) 2009*. Nijmegen, RUN.
- Hofmann, D. & A.T. Popkema (2008): *Altfriesisches Handwörterbuch*. Heidelberg, Winter.
- Horst, J.M. van der (2008): *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Leuven, UP.
- Israel, M.: Minimizers, maximizers and the rhetoric of scalar reasoning. *Journal of semantics* 4, 497-331. (Ynternet: <http://jos.oxfordjournals.org/content/18/4/297.short>)
- Jensen, P. (1927): *Wörterbuch der nordfriesischen Sprache der Wiedingharde*. Neumünster, Wachholtz.
- Johannsen, N.A. (1974): *Frasch Följk Frasch Arbe en Frashen wise Täle en Seedelse* (Estriken, nr 47a). Grins, FFYRUG.
- Jonkman, R.J. & Versloot, A.P. (2008): *Tusken talen. It ferhaal fan de Fryske taal*. Ljouwert, Utjouwerij Fryslân.
- Kluge, F. (1989): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin, Walter de Gruyer.
- Kramer, C. (1943): *Gysbert Japicx as oersetter en biwirker*. Assen, Van Gorcum.
- Kramer, P. (1961): *Seelter Woudebouk, Seeltersk - Döütsk - Wäästfräisk*. Ljouwert, FA.
- Kramer, P. (1964): *Wörterverzeichnis Deutsch - Saterländisch*. Ljouwert, FA.
- Kramer, P. (1970): Siläarge. Stikje yn it blêd *Seelter Trouwe* 5.1, s. 12.
- Kramer, P. (1995): *Döütsk - Seelters. Provisoriske woudeliste*. Mildaam.
- Laan, K. ter (1952): *Nieuw Groninger woordenboek*. Twadde printinge. Grins, Noordhoff.

- Leuschner, T. (1996): 'Ever' and universal quantifiers of time: observations from some Germanic languages. *Language Sciences* 18, 469-484.
- Leuschner, T. (1998): At the boundaries of grammaticalisation: what interrogatives are doing in concessive conditionals. Yn: A.G. Ramat, P.J. Hopper (eds.): *The limits of grammaticalisation*. Amsterdam, Benjamins, 101-134.
- Leuschner, T. (2000): '..., wo immer es mir begegnet ... - wo es auch sei.' Zur Distribution von 'Irrelevanzpartikeln' in Nebensätzen mit W- *auch / immer*." Yn: *Deutsche Sprache* 28, 342-356.
- Leuschner, T. (2005): Nonspecific free relatives and (anti)grammaticalisation in English and German. *Folia Linguistica Historica* 26, 45-69.
- Mähl, S. (2004): *Studien zum Mittelniederdeutschen Adverb*. Köln, Böhlau.
- MHDW: Bencke G.F., Müller, W. & Zancke, F. (1990): *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. 5 Bände. Stuttgart, Hirzel.
- MNDW: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (1928 -), begründet von A. Lasch & C. Borchling, herausgegeben von G. Cordes. 1963, Neumünster, Wachholtz.
- MNW: Verwijs, E. & J. Verdam: (1889): *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Paul, H. (2000): *Mittelhochdeutsche Grammatik*. 25. Auflage. Tübingen, Niemeyer.
- Philippa, M. e.a. (2007): *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Leiden.
- Popkema, A.T. (2002): Aldfryske wei-oantsjittings. In ûndersyk nei it aldfryske wurd fjild 'ferkearsferbinings oer lân'. *Us Wurk* 51, 87-127.
- Progovac, L. (1994): *Negative and Positive Polarity*. Cambridge, UK.
- Salemans, B.J.P. & Schaars, F.A.M. (1990): *Concordantie van het dramatische werk van Joost van den Vondel (1587-1697)*. Trije dielen. Assen, Quarto.
- Sjölin, B. e.o. = Sjölin, B. & Walker, A.G.H. & Wilts, O. (1988): *Friesisches Wörterbuch. Frisch Uurdebök. Wörterbuch der Mooringer Mundart*. Neumünster, Wachholtz.
- Stapelkamp, Chr. (1957) *Aantekeningen op Gysbert Japicx, Psalmberijmingen, dl I: Friesche Herder* (Estrik nr. 24). Grins, Stifting FFYRUG.
- Stoett, F.A. (1909): *Middelnederlandsche spraakkunst. Syntaxis*. Den Haag, Nijhoff.
- Stoett, F.A. (1925): *Nederlandsche spreekwoorden en gezegden*. Zutphen, Thieme.

- Tamminga, D.A. (1963): Nea of noait? Yn: id., *Op 'e taelhelling I* (Boalsert, Osinga), 4-5.
- Taaldatabank (TDB) fan 'e Fryske Akademy (www.fa.knaw.nl/tdb). Projekt ûnder behear fan Arjen Versloot.
- TDB = Taaldatabank fan 'e Fryske Akademy (Ynternet: www.fa.knaw.nl/tdb)
- Tovena, L., Déprez, V. & Jayez, J. (2004): Polarity sensitive items. In: F. Corblin & H. de Swarth (eds.): *Handbook of French semantics*. Stanford (CA), CSLI.
- “Tutsk-Freesk” (1977): *Deutsch-Halligfriesisch, ein Wörterbuch*. Bräist/Bredstedt, Nordfriesisches Institut.
- Veen, K.F. van der (1988): Fariaasje en noarm yn 100 jier wurdboek-tradysje. *Us Wurk* 37, 104-130.
- Vlachou, E. (2007): *Free Choice in and out of context: semantics and distribution of French, Greek and English Free Choice items*. Utert/Parys, Diss. UU / Sarbonne.
- VMNW = Pijnenburg, W.J.J. e.a. (2001): *Vroegmiddelnederlands woordenboek*. Leiden, Gopher.
- Versloot, A.P. (1991): Kût, skynbonke en “Fessel”: in strukturalistyske wurdstúdzje. *Us Wurk* 40, 1-20.
- Vries, Gernot de (1992): *Ostfriesisches Wörterbuch / Oosfreesk Woordenboek*. Schuster Verlag.
- WNT: M. de Vries, L.A. te Winkel e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 1882-2001. 's-Gravenhage/Leiden, Nijhoff/Sijthoff.
- WFT: K.F. van der Veen e.o. (1984-): *Wurdboek fan de Fryske Taal*. Ljouwert, FA.
- Wouden, T. van der (1988): Positief polaire uitdrukkingen. *Glott* 11, 165-190.
- Wouden, T. van der (1994): *Negative Context*. Diss. RU Grins.
- Zeijlstra, H. (2004): *Sentential negation and negative concord*. Utert, diss. UU (LOT).
- Zwarts, F. (1981): Negatief-polaire uitdrukkingen I. *Glott* 6, 35-132.
- Zwarts, F. (1986): *Categoriale Grammatica en Algebraïsche Semantiek. Een onderzoek naar negatie en polariteit in het Nederlands*. Diss. RU Grins.